

Установа адукацыі
«БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ТЭХНАЛАГІЧНЫ
ЎНІВЕРСІТЭТ»

А. А. Райчонак, М. Я. Сяменчык

ГІСТОРЫЯ

АБАВЯЗКОВЫ МОДУЛЬ

Тэксты лекцый для студэнтаў
інжынерна-тэхнічных, хіміка-тэхналагічных
і эканамічных спецыяльнасцей

Мінск 2016

УДК 94(476)(075.8)

ББК 63.3я73

P18

Разгледжаны і рэкамендаваны да выдання рэдакцыйна-выдавецкай радай Беларускага дзяржаўнага тэхналагічнага ўніверсітэта

Р э ц е н з е н т ы :

загадчык кафедры мытнай справы
факультэта міжнародных адносін БДУ
кандыдат гістарычных навук, дацэнт

В. А. Астрога;

загадчык кафедры філасофіі і гісторыі БДАТУ
кандыдат гістарычных навук, дацэнт

Я. А. Грэбень

Райчонак, А. А.

P18 Гісторыя. Абавязковы модуль : тэксты лекцый для студэнтаў інжынерна-тэхнічных, хіміка-тэхналагічных і эканамічных спецыяльнасцей / А. А. Райчонак, М. Я. Сяменчык. – Мінск : БДТУ, 2016. – 108 с.

Выданне ўяўляе сабой курс лекцый па абавязковым модулі «Гісторыя». Створаны з выкарыстаннем гістарычных крыніц, апублікаваных прац, з улікам асэнсавання праблемных і дыскусійных пытанняў грамадска-палітычнага і сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі ў перыяд ад старажытнасці да сучаснасці.

Курс лекцый павінен спрыяць фармаванню ў студэнтаў сацыяльна-асобасных кампетэнцый і арыентаванню ў сістэме каштоўнасцей, выпрацаваных падчас гістарычнага развіцця беларускага народа і станаўлення суверэннай беларускай дзяржавы.

УДК 94(476)(075.8)

ББК 63.3я73

© УА «Беларускі дзяржаўны
тэхналагічны ўніверсітэт», 2016

© Райчонак А. А., Сяменчык М. Я., 2016

УВОДЗІНЫ

Дадзены канспект лекцый разлічаны на студэнтаў, якія вывучаюць абавязковы модуль «Гісторыя» ў тэхнічных ВНУ. Лекцыі па курсе павінны дапамагчы студэнту як падчас аўдыторных заняткаў, так і пры самастойнай працы больш поўна і глыбока засвоіць неабходны матэрыял.

Лекцыі, на якіх веды перадаюцца ад выкладчыкаў да студэнтаў у вуснай форме, даюць сістэматызаванае ўяўленне аб змесце вывучаемага курса. У лекцыях адлюстроўваюцца найбольш важныя факты і палажэнні, выпрацаваныя дадзенай навукай, у тым ліку самыя новыя яе здабыткі, якія яшчэ не знайшлі адлюстравання ў падручніках і дапаможніках. І хоць на лекцыях веды выкладаюцца не ва ўсёй паўнаце (вывучыць прадмет толькі па лекцыйным курсе немагчыма), але толькі на лекцыях можна атрымаць правільны падыход да вывучэння дысцыпліны, зразумець яе метадалогію, асноўныя законы і паняцці, месца сярод іншых навук. *Лекцыя* – гэта творчы двухбаковы працэс, падчас якога напружана працуюць не толькі лектар, але і слухачы. Паслухоўванне лекцыі патрабуе ўважлівасці, засяроджанасці, а таксама тактоўнасці ў дачыненні да выкладчыка і сваіх таварышаў. Трэба старацца зразумець сутнасць тэмы, яе ўзаемасувязь з іншымі тэмамі курса, асэнсаваць прыведзеныя факты, доказы, аргументацыю сфармуляваных палажэнняў. Разуменне і запамінанне матэрыялу аблягчаецца канспектаваннем лекцый. Даслоўна запісаць лекцыю немагчыма і не варта да гэтага імкнуцца. Важна навучыцца вылучаць і запісаць галоўныя факты, палажэнні і высновы. Для таго каб выпрацаваць у сабе навык умелага канспектавання, неабходна ўвесь час сачыць за ходам думкі лектара, але занатоўваць змест лекцыі лепш за ўсё сваімі словамі, а не фразамі выкладчыка. З мэтай паскарэння запісу рэкамендуецца шырока выкарыстоўваць скарачэнні слоў, сімвалы, умоўныя абазначэнні.

Задача абавязковага модуля «Гісторыя» як навучальнай дысцыпліны – набыццё студэнтамі ведаў пра складаны шлях беларускага народа ад глыбокай старажытнасці да нашых дзён, асэнсаванне асноўных заканамернасцей гістарычнага працэсу на беларускіх землях, авалоданне культурай гістарычнага мыслення. Адначасова вывучэнне

Уводзіны

Ў тэхнічнай ВНУ айчыннай гісторыі мае на мэце фармаванне ў студэнтаў прынцыповай грамадзянскай пазіцыі, пачуцця патрыятызму і нацыянальнай самасвядомасці, выхаванне асобы, якая валодае высокімі маральнымі якасцямі і здольная да самарэалізацыі ва ўмовах сучаснага грамадства.

У выніку вывучэння дысцыпліны студэнт павінен:

– *ведаць* асноўныя тэорыі грамадскага развіцця, сутнасць фармацыйнага і цывілізацыйнага падыходаў да даследавання гісторыі; найбольш значныя гістарычныя факты, падзеі, асобы, даты; разумець ролю і месца айчыннай гісторыі ў еўрапейскім і сусветным цывілізацыйным працэсе;

– *умець характарызаваць* асноўныя этапы станаўлення цывілізацыі на беларускіх землях; формы і асаблівасці беларускай дзяржаўнасці ў розныя гістарычныя эпохі; галоўныя тэндэнцыі сацыяльна-эканамічнага, палітычнага, этнічнага, канфесійнага, культурнага развіцця Беларусі ў кантэксце еўрапейскай і сусветнай гісторыі;

– *умець аналізаваць* супярэчнасці гістарычнага працэсу на розных яго этапах; прычыны, фактары і наступствы гістарычных з’яў; ролю класаў, сацыяльных груп, дзяржаўных інстытутаў, палітычных аб’яднанняў, асобных дзеячаў у канкрэтных гістарычных сітуацыях; альтэрнатыўныя варыянты грамадскага развіцця, барацьбу вакол праблем гістарычнага выбару ў лёсавызначальныя моманты гісторыі; шляхі станаўлення грамадзянскай супольнасці і прававой дзяржавы ў Рэспубліцы Беларусь, яе месца ў сучасным свеце;

– *набыць навыкі* працы з дакументамі гістарычнага характару, навуковай і даведачнай літаратурай; фармулявання і абгрунтавання свайго пункту гледжання, вядзення дыскусіі на прадмет каштоўнасцей адносін да грамадскіх з’яў мінулага і сучаснасці;

– *выпрацаваць* палітычную, этнічную, рэлігійную талерантнасць і вопыт дасягнення кансэнсусу на падставе ведаў айчыннай і сусветнай гісторыі.

Лекцыя 1

УВОДЗІНЫ Ў ДЫСЦЫПЛІНУ. МЕТАДАЛАГІЧНЫЯ АСНОВЫ, ПРЫНЦЫПЫ І МЕТАДЫ ВЫВУЧЭННЯ ГІСТОРЫІ

1. Прадмет курса. Прынцыпы і метады вывучэння гісторыі. Гістарычная перыядызацыя.
2. Цывілізацыя як стадыя развіцця грамадства і яе тыпы.
3. Гістарыяграфія і крыніцы па гісторыі Беларусі.

1. Прадмет курса. Прынцыпы і метады вывучэння гісторыі. Гістарычная перыядызацыя. «Гісторыя» – у перакладзе з грэчаскай мовы – апавяданне пра мінулыя падзеі. Яе заснавальнікам лічыцца Геродот (484–425 гг. да н. э.). Яна вывучае ход і заканамернасці развіцця чалавечага грамадства ў мінулым. Аб’ектам пазнання гісторыі з’яўляецца працэс і вынікі жыццядзейнасці людзей у сацыяльнай, матэрыяльнай і духоўнай сферах.

Вывучэнню гісторыі Беларусі надавалася і надаецца шмат увагі. Яе вывучаюць і ў сярэдняй школе, і на першых курсах вышэйшых навучальных устаноў. Па-першае, гісторыю сваёй Айчыны неабходна вывучаць пастаянна. Яна ўвесь час узбагачаецца новымі фактамі і забытымі падзеямі, занова пераасэнсоўваецца новымі пакаленнямі, якія бачаць у мінулым тое, што не ўбачылі іх бацькі, ствараецца рознымі гісторыкамі, якія кожны па-свойму ўяўляюць гісторыю сваёй краіны.

Па-другое, людзі ўвесь час вывучаюць гісторыю ўжо і таму, што пастаянна яе ствараюць, і ў працэсе гэтага стварэння шукаюць аналогіі ў мінулым, каб з іх дапамогай выверыць сучаснасць.

Па-трэцяе, гісторыя з’яўляецца важным духоўным рэсурсам грамадства. Яна дапамагае ўбачыць сапраўдныя каштоўнасці, карэктую паводзіны, умацоўвае веру ў тое, за што варта змагацца, распавядае пра чалавечую прыроду, магчымасці маральнага выбару. На канкрэтных прыкладах гісторыя паказвае, якое зло прыносяць несправядлівасць ці неадукаванасць. *Гісторыя* – гэта пашырэнне жыццёвых гарызонтаў. Яна робіць людзей мацнейшымі. Як паэзія, мастацтва або музыка, гісторыя паглыбляе адчуванне жыцця.

Лекцыя 1

Разам з тым гісторыя бліжэй за іншыя навукі судакранаецца з мастацтвам і, у прыватнасці, з мастацкай літаратурай. Невыпадкова, першапачаткова гісторыя існавала ў форме літаратурнага апісання падзей мінулага і лічылася адным з відаў мастацтва (муза Кліо). Статус навукі яна набыла ў XIX ст., калі пачала карыстацца навуковымі метадамі даследавання. Гісторыя належыць да гуманітарных навук. Яна вывучае развіццё чалавечага грамадства ва ўсёй яго шматграннасці. Побач з абагульненнямі яе цікавяць канкрэтныя факты. Гэтым гісторыя адрозніваецца ад фізікі, хіміі і іншых навук, якія вывучаюць законы прыроды. Факт займае ў гістарычнай навуцы асобае месца. У прыродазнаўчых навук абагульненне здымае факт і ператвараецца ў пэўны закон. У гісторыі факты застаюцца і ўяўляюць нязменную каштоўнасць. Вось чаму ў гістарычных даследаваннях выкарыстоўваецца толькі метада індукцыі (паводле фактаў робяцца абагульненні), а метада дэдукцыі непрымальны, бо па заканамернасцях грамадскага развіцця немагчыма вывесці ніводнага факта жывой гісторыі. Даволі часта ў гісторыі значную ролю могуць адыгрываць і выпадковасці.

Сярод гуманітарных навук гісторыя мае сваю спецыфіку. У параўнанні з іншымі гуманітарнымі навукамі, якія вывучаюць асобныя грамадскія з'явы, гісторыя – гэта навука комплексная, інтэгральная, бо вывучае ўсё, што развіваецца ў часе і прасторы, усю сукупнасць з'яў грамадскага жыцця на працягу ўсёй гісторыі грамадства. Калі, напрыклад, для эканаміста развіццё эканомікі выступае ў якасці ўсяго толькі гістарычнага метада даследавання (гісторыя падпарадкавана эканоміцы), то для гісторыка эканоміка выступае ў якасці аднаго з прадметаў даследавання, побач з іншымі. Эканаміст у нейкай ступені становіцца гісторыкам толькі тады, калі разглядае эвалюцыю эканомікі ў мінулым. Гісторык выступае ў некалькіх ролях, у залежнасці ад таго, які раздзел гісторыі даследуе: эканоміку, культуру, палітыку і інш. Сацыялогія таксама вывучае ўсю сукупнасць з'яў грамадскага развіцця, але гісторыя, у адрозненне ад яе, вядзе даследаванне не на ўзроўні сярэднестатыстычных даных, а на ўзроўні канкрэтных грамадстваў і канкрэтных гістарычных асоб. Гістарычная навука вылучаецца ў дадзеным выпадку канкрэткай. Яна вывучае канкрэтна-гістарычны вопыт жыццядзейнасці людзей. Такім чынам, *гісторыя* – гэта навука, якая вывучае мінулае чалавечага грамадства з мэтай разумення яго сучаснага стану і перспектывы ў будучыні.

З улікам грамадскай функцыі гісторыі гісторык павінен не толькі апісваць факты, але і тлумачыць іх. Без тлумачэння факты і даты выглядаюць як недаказаныя тэарэмы, незразумелыя формулы. Як правільна пісаць гісторыю, яшчэ ніхто не вырашыў і ніколі не вырашыць. Аднак у гэтым няма неабходнасці. Разнастайнасць версій спрыяе пазнанню гісторыі ў розных аспектах і з розных бакоў, што робіць гэта пазнанне толькі больш поўным. Існуюць шматлікія жанры гістарычнай літаратуры: сусветная гісторыя, гісторыя асобных кантынентаў і краін, гісторыя асобных перыядаў ці эпох (Адраджэнне, Рэфармацыя і г. д.), гісторыя розных бакоў грамадскага жыцця (гісторыя сацыяльна-эканамічная, палітычная, ваенная, мастацтваў і інш.), гісторыя жыццядзейнасці выдатных асоб.

Аб'ектам дадзенага курса з'яўляецца вывучэнне еўрапейкай гісторыі, а прадметам – асаблівасці і агульныя заканамернасці гістарычнага развіцця Беларусі. Менавіта асаблівасці і заканамернасці, а не проста гісторыя. Параўнаўчы метады вывучэння мінулага мае істотныя перавагі. Ён дазваляе больш дакладна ацаніць перамогі і паражэнні, дасягненні і пралікі нашых продкаў. Зразумела, што прапанаваны метады вывучэння беларускай гісторыі патрабуе дадатковых намаганняў: пэўнага ўзроўню ведаў, самастойнай працы. Таму невыпадкова, курс гісторыі Беларусі ў кантэксце еўрапейскай цывілізацыі ўводзіцца толькі на ступені вышэйшай школы.

Важная роля належыць прынцыпам навуковага гістарычнага пазнання. Сучасныя гісторыкі выкарыстоўваюць такія асноўныя прынцыпы навуковага даследавання, як аб'ектыўнасць, гістарызм, сацыяльны падыход. *Прынцып аб'ектыўнасці* патрабуе разглядаць гісторыю ў адпаведнасці з аб'ектыўнымі заканамернасцямі; абавязвае на факты, не скажваючы і не падганяючы іх пад наперад створаныя схемы; вывучаць кожную з'яву ў сукупнасці яе станоўчых і адмоўных бакоў, незалежна ад адносін да іх. *Прынцып гістарызму* патрабуе, каб кожная падзея разглядалася толькі ў гістарычным развіцці, у сувязі з іншымі падзеямі і канкрэтным вопытам гісторыі. *Прынцып сацыяльнага падыходу* азначае адмаўленне ад былой партыйнасці ў вывучэнні гісторыі. У адпаведнасці з гэтым прынцыпам у развіцці гістарычнага працэсу разглядаюцца праявы розных сацыяльных, класавых і партыйных інтарэсаў, праўдзіва паказваюцца іх супярэчнасці і шляхі пераадолення. Пры гэтым важна імкнуцца да праўдзінасці ў гісторыі.

Лекцыя 1

У адрозненне ад навукоўцаў прыродазнаўчых навук, гісторыкі пазбаўлены магчымасці непасрэдна назіраць факты ці ўзнаўляць іх у эксперыменце. Яны могуць толькі рэканструяваць мінулае з дапамогай не заўсёды надзейных гістарычных крыніц. Ступень гіпатэтычнасці ведаў у гісторыі і схільнасць гісторыкаў да палітычнай кан'юнктуры большыя, чым дзе б там ні было. Асабліва цяжка пазбегнуць суб'ектыўнасці пры напісанні навейшай гісторыі, бо на даследчыка могуць уплываць непасрэдныя ўдзельнікі сучасных падзей. І толькі з далечыні дзесяцігоддзяў мінулае паўстае ва ўсіх яго дэталях і падрабязнасцях. Да таго ж, толькі праз 50 гадоў з асобных архіўных дакументаў здымаецца грыф сакрэтнасці. Даследаваць гісторыю намнога складаней за законы прыроды. Аб'ектыўнасць гістарычных рэстаўрацый залежыць ад прафесіяналізму і сумленнасці працаўнікоў гістарычнай навукі, а таксама ад спрыяльных дэмакратычных парадкаў у краіне. Але на дапамогу гісторыкам усё больш прыходзяць метады прыродазнаўчых навук, таму, у прынцыпе, праўдзівае адлюстраванне гісторыі магчыма. Усялякая «падпраўленая» гісторыя не можа служыць мэтам выхавання, хутчэй, гэта шлях да духоўнай дэфармацыі асобы. Не ўратуе ў такіх выпадках і тактыка замоўчвання. Калі чалавеку нешта недагаворваюць пра мінулае, у яго пры сучасных сродках камунікацый заўсёды ёсць магчымасць самому даведацца пра гэта, што выклікае недавер ці нават агіду да гісторыі. Найчасцей фальсіфікацыі заахвочваліся ў часы кіравання КПСС.

Важнейшымі функцыямі гісторыі з'яўляюцца пазнавальная, практычная і выхаваўчая. Першая – асабліва важная для гісторыкаў. Абавязак кожнага з іх – збіранне канкрэтных фактаў, іх сістэматызацыя і разгляд у сувязі аднаго з другім. Практычная функцыя істотна ўплывае на развіццё грамадства. Ужо антычных аўтараў цікавілі падзеі з пункту погляду іх уздзеяння на сучаснасць, выкарыстання для лепшай арыентацыі ў будучым. Надзейны спосаб зразумець, куды рухаецца краіна, гэта высветліць, што адбывалася з ёй у мінулым, таму гэтую функцыю часам называюць і прагнастычнай. Нарэшце, трэцяя – выхаваўчая функцыя, дазваляе ажыццяўляць усебаковае выхаванне людзей на аснове гістарычных матэрыялаў.

Сведчанні пра мінулае даюць гістарычныя крыніцы. Да іх адносіцца ўсё тое, што засталася з мінулага і змяшчае інфармацыю пра яго. Гісторык чэрпае патрэбныя звесткі з архіваў, археалагічных экспедыцый, успамінаў сучаснікаў падзей. Дакладнасць гістарычных звестак з гэтых крыніц залежыць ад іх колькасці і разнастайнасці, а таксама ад умення гісторыка даследаваць дакументы.

Глыбокае і ўсебаковае пазнанне гісторыі забяспечвае толькі сучасная навуковая метадалогія. Яна ўяўляе сабой сукупнасць метадаў даследавання. У вывучэнні гісторыі выкарыстоўваюцца наступныя групы метадаў: агульнанавуковыя (аналіз, сінтэз, лагічны і інш.); уласна гістарычныя (сінхронны, храналагічны, параўнальна гістарычны, рэтраспектыўны, сістэмны аналіз); спецыяльныя ці запазычаныя ў іншых навук (матэматычныя, сацыялагічныя).

У мэтах лепшага вывучэння гісторыі створана адмысловая сістэма яе вымярэння. Сучасная перыядызацыя гісторыі Беларусі грунтуецца на цывілізацыйным падыходзе і мае наступны выгляд:

1. Старажытнае грамадства (40 тыс. гадоў да н. э. – V ст. н. э.). Гэты перыяд падзяляецца на 3 этапы: каменны век (40–3 тыс. гадоў да н. э.), бронзавы век (2-е – пачатак 1-га тысячагоддзя да н. э.); жалезны век (пачатак 1-га тысячагоддзя да н. э. – V ст. н. э.).

2. Сярэднявечча (канец V–XV ст.). Гэты перыяд падзяляецца на 2 этапы: пачатак пераходу да класавага грамадства і ўзнікненне дзяржаўнасці (VI– першая палова XIII ст.); развіццё феадальнай сістэмы (сярэдзіна XIII–XV ст.)

3. Новы час (XVI– пачатак XX ст.). Гэты перыяд падзяляецца на 2 этапы: афармленне феадальнай сістэмы і выпяванне яе крызісу (XVI– канец XVIII ст.); генэзіс і зацвярджэнне капіталізму; выпяванне крызісу буржуазнага грамадства (канец XVIII ст. – 1917 г.)

4. Навейшы час (1918 г. – да нашых дзён).

2. Цывілізацыя як стадыя развіцця грамадства і яе тыпы. Працяглы час пры вывучэнні гісторыі выкарыстоўвалася своеасаблівая сістэма прынцыпаў, падыходаў і метадаў, названая марксісцка-ленінскай метадалогіяй. У яе аснову была пакладзена канцэпцыя фармацый нямецкага філосафа К. Маркса (1818–1883), які выказаў думку пра гістарычны працэс як паслядоўную змену спосабаў вытворчаці, абумоўленую барацьбой прыгнечаных класаў супраць эксплуатацый. Паводле К. Маркса, класавая барацьба далучалася да сацыяльных рэвалюцый, якія, у сваю чаргу, з’яўляліся нейкага кшталту «лакаматывамі гісторыі». Такім чынам, класавая барацьба выглядала асноўнай рухаючай сілай грамадскага прагрэсу, а змена фармацый – аб’ектыўным, фатальна непазбежным працэсам, у якім роля саміх людзей адыходзіла на другі план.

У адпаведнасці з фармацыйнай тэорыяй кожнае канкрэтна-гістарычнае грамадства можна разглядаць як сістэму, але за межамі аналізу

Лекцыя 1

непазбежна застаецца шматукладнасць эканомікі, якая абумоўлівае шматварыянтнасць развіцця грамадства, а не ўціскае яго ў «пракрустава ложа» фармацыі.

Нарэшце, як высветлілася, прадказаная К. Марксам пагібель капіталістычнай фармацыі аказалася заўчаснай, і ў адрозненне ад сацыялістычнай, яна (фармацыя) не вычарпала сябе, а выявіла вялікія ўнутраныя рэзервы для далейшага развіцця. Такім чынам, марксісцка-ленінская метадалогія гістарычных даследаванняў, якая панавала ў савецкія часы і патрабавала ад даследчыкаў першаступеннай увагі да прынцыпу партыйнасці, выявіла сваю недасканаласць. Фармацыйны падыход у гісторыі не вытрымаў праверкі часам і саступіў месца больш навукова абгрунтаванаму падыходу – цывілізацыйнаму. У аснову гэтага падыходу кладуцца не вытворчыя адносіны, як пры фармацыйным, а чалавек у сукупнасці яго запатрабаванняў, здольнасцей, волі і ведаў. Рост матэрыяльных і духоўных патрэб чалавека якраз і служыць штуршком для грамадскага прагрэсу. Ужо першыя прафесійныя гісторыкі – Герадот (≈481–425 гг. да н. э.), Палібій (≈201–120 гг. да н. э.), Сыма Цянь (145–86 г. да н. э.), Біруні (973–1050 гг.) імкнуліся падаць гісторыю сваіх краін у сувязі з гісторыяй усяго вядомага ім сусвету. Новы, цывілізацыйны падыход у тлумачэнні гістарычнага працэсу пачаў складвацца ў XVIII ст., задоўга да з’яўлення марксавай тэорыі. Яго заснавальнікамі можна лічыць французскіх філосафаў-асветнікаў Ж.-Ж. Русо, Ф. Вальтэра, Д. Дзідро. Канчатковае афармленне новага метаду адбылося ў канцы XIX– пачатку XX ст.

Сучаснае вивучэнне гісторыі немагчыма без выкарыстання паняцця «цывілізацыя», паводле адных меркаванняў як сіноніма культуры, паводле іншых – ступені грамадскага развіцця пасля эпохі варварства, узроўню грамадскага развіцця на пэўнай стадыі грамадска-эканамічнай фармацыі і інш. На бытавым узроўні цывілізацыя часам атаясамліваецца з камфортам і ўладкаванасцю чалавечага жыцця.

Пры аналізе гісторыі «па вертыкалі» (ад старадаўніх да нашых часоў) пад цывілізацыйнай разумеецца пэўны этап грамадскага развіцця, звычайна больш высокі ў адносінах да папярэдняга. У XIX ст., у адпаведнасці з тэорыяй грамадскага прагрэсу Л. Моргана (1818–1881), паняццем «цывілізацыя» характарызувалася вышэйшая (трэцяя) стадыя сацыяльна-культурнага развіцця. Першы этап чалавечай гісторыі атрымаў назву «дзікасць». Тады першабытныя людзі жылі родамі, карысталіся каменнымі прыладамі працы. «Варварства» – другі этап гіс-

тарычнага развіцця чалавецтва, які пачынаўся з вынаходніцтва ганчарнай вытворчасці. І нарэшце, трэцяя стадыя – «цывілізацыя» пачыналася ў выніку так званай неалітычнай «рэвалюцыі», падчас якой адбыўся пераход ад прысвойваючай (збіральніцтва, паляванне, рыбалоўства) да вытворчай (земляробства, жывёлагадоўля) гаспадаркі. Аднак найбольш важнымі прыкметамі сфармаванай цывілізацыі лічацца ўтварэнне дзяржавы і ўзнікненне пісьменнасці.

Пры вывучэнні гісторыі «па гарызанталі» (параўнаўчы аналіз мінулага нацыі, дзяржаў, кантынентаў у адны і тыя ж эпохі) пад цывілізацыяй разумеюцца вялікія, якасна розныя і самадастатковыя грамадствы, размешчаныя ў розных кутках сусвету. Эпоха рамантызму першай паловы XIX ст. выявіла разнастайнасць культур і нораваў розных народаў, адметнасці іх гістарычнага развіцця. Расійскі сацыёлаг і публіцыст М. Данілеўскі (1822–1885) у працы «Расія і Еўропа» (1869) адмаўляў існаванне адзінага чалавецтва і адзінай цывілізацыі. Ён прызнаваў у якасці рэальных суб'ектаў гісторыі толькі асобныя народы з іх самабытнымі цывілізацыямі, якіх налічыў 11 тыпаў. Такі падыход стаў асабліва прадукцыйным для этнографіі, а таксама гісторыкаў, якія займаліся параўнаўчым аналізам гісторыі розных краін і народаў. Аднак да гэтага часу няма агульнапрынятых крытэрыяў вылучэння лакальных цывілізацый. Таму ў залежнасці ад даследчыцкіх задач вучоныя ўжываюць лакальны тэрмін «цывілізацыя» ў сэнсе – асобны народ ці супольнасць народаў, асобная краіна, асобная культура, асобны кантынент і нават зямная цывілізацыя ў адрозненне ад гіпатэтычных пазазямных. У апошні час усе цывілізацыі прынята дзяліць на два вялікія класы – традыцыйныя і тэхнагенныя. Цывілізацыі першага тыпу характарызуюцца натуральнасцю, залежнасцю ад прыроды і запаволенасцю тэмпаў сацыяльнага развіцця. Цывілізацыі другога тыпу пачалі ўзнікаць у Еўропе ў XV–XVII стст., па меры ўваходжання ў жыццё людзей дасягненняў навукі і тэхнікі.

У XX ст. і на сучасным этапе пры вывучэнні гісторыі пераважае камбінаваны падыход да разумення цывілізацыі, які прапанаваў англійскі гісторык і сацыёлаг А. Тойнбі (1889–1975). Сусветная гісторыя разглядаецца ім як сукупнасць цывілізацый (канкрэтных грамадстваў, лакалізаваных у часе і прасторы). Ён налічвае ў свеце 13 самастойных цывілізацый, якія праходзяць адны і тыя ж фазы.

Тэарэтычнае абгрунтаванне гэтага тэзіса было дадзена ў працах нямецкага філосафа і гісторыка О. Шпенглера (1880–1936) у пачатку

XX ст. На прыкладзе культуры ён даказваў, што яна ў сваім развіцці праходзіць усе асноўныя стадыі жыццёвага цыкла – нараджэнне, росквіт, заняпад; інакш – прыроднага цыкла – вясна, лета, восень, зіма. Той жа думкі прытрымліваўся і расійскі даследчык Л. Гумілёў. У гістарычным працэсе англійскі гісторык А. Тойнбі, у адрозненне ад марксісцкіх грамадска-эканамічных фармацый, вылучае некалькі цывілізацыйных стадыяў: аграрна-традыцыйная (рабаўладальніцкае і феадальнае грамадства), індустрыяльная (капіталізм), постіндустрыяльная, ці інфармацыйная, якая ўзнікла ў другой палове XX ст. пад уплывам навукова-тэхнічнай рэвалюцыі. Відавочна, што разнастайнасць па гарызанталі (у прасторы) спалучаецца, такім чынам, у яго вучэнні са зменлівасцю па вертыкалі (у часе).

Цывілізацыйны падыход да вывучэння беларускай гісторыі дазваляе паказаць яе як неразрыўную частку адзінай сусветнай гісторыі ва ўзаемадзеянні і ўзаемасувязі з гісторыямі іншых народаў.

3. Гістарыяграфія і крыніцы па гісторыі Беларусі. Напісанне абагульняючых прац па гісторыі Беларусі заўсёды звязвалася з шэрагам цяжкасцей. У складзе Расійскай імперыі першую нацыянальную версію беларускай гісторыі пад назвай «Кароткая гісторыя Беларусі» ўдалося выдаць у Вільні толькі ў 1910 г. Яе аўтарам быў В. Ластоўскі. З устанаўленнем савецкай улады выйшаў вельмі сціплы па памерах «Кароткі нарыс гісторыі Беларусі» У. Ігнатоўскага (1922). Аўтар працягваў лінію В. Ластоўскага; выкладаў гістарычныя падзеі з нацыянальных пазіцый. Аднак у часы сталінскага панавання гэтая лінія была перарвана. Грунтоўная «Гісторыя Беларусі» М. Доўнар-Запольскага, напісаная ў 1926 г., змагла пабачыць свет толькі ў суверэннай Рэспубліцы Беларусь. В. Шчарбакоў выдаў «Нарыс гісторыі Беларусі» (1934) у поўнай адпаведнасці са сталінскай дактрынай грамадскага развіцця. Аднак гэтая не ўратавала яго, як і У. Ігнатоўскага, ад рэпрэсій.

Пасля Другой сусветнай вайны агульная праца па гісторыі Беларусі адбывалася пад жорсткім кантролем камуністычнага кіраўніцтва Масквы і Мінска. Пад рэдакцыяй У. Перцава, К. Шабуні, Л. Абецэдарскага калектывам аўтараў была створана «История Белорусской ССР» у двух тамах (1954). Практычна без істотных змен яна была перавыдадзена ў 1961 г. Гэтыя акадэмічныя выданні выкарыстоўваліся ў якасці дапаможнікаў на гістарычных факультэтах педінстытутаў і БДУ. Спецыяльных падручнікаў ці дапаможнікаў па гісторыі Беларусі

Уводзіны ў дысцыпліну

для іншых студэнтаў ВНУ не існавала. Замест гісторыі Беларусі навучэнцы вывучалі гісторыю КПСС. Сярод нешматлікіх калектыўных выданняў савецкай эпохі лепшым для свайго часу заставалася пяцітомная «Гісторыя Беларускай ССР» (1972–1975).

Пасля распаду СССР першым выданнем пра мінулае нашай краіны сталі «Нарысы гісторыі Беларусі» ў дзвюх частках (Мінск, 1994–1995). Яго аўтары паспрабавалі адысці ад партыйных канцэпцый і асветліць уласную гісторыю з нацыянальна-дзяржаўных пазіцый. Яшчэ больш грунтоўным і паспяховым выданнем зрабілася шасцітомная «Гісторыя Беларусі» (2000–2008).

Адначасова адбывалася выданне дапаможнікаў па гісторыі былымі партыйнымі гісторыкамі, у тым ліку падручнік для студэнтаў ВНУ у двух тамах (1998). Выданне калектыўных падручнікаў стала традыцыйным для гістарычных факультэтаў БДУ і Гродзенскага ўніверсітэта, шэрага кафедраў гісторыі Беларусі вышэйшых навучальных устаноў рэспублікі. З’яўляюцца і аўтарскія версіі гісторыі Беларусі Г. Сагановіча, Я. Трашчанка, П. Чыгрынава і інш.

Лекцыя 2

ФАРМАВАННЕ БЕЛАРУСКАГА ЭТНАСУ (VI– ПАЧАТАК XX СТ.)

1. Першабытнае насельніцтва на тэрыторыі Беларусі. Рассяленне славян і славянізацыя балтаў (VI–VIII стст.). Прыняцце хрысціянства.

2. Роля ўсходнеславянскіх зямель у працэсе дзяржаўнага будаўніцтва ў ВКЛ. Утварэнне беларускай народнасці.

3. Паходжанне назвы «Белая Русь» (Беларусь). Трансфармацыя ідэнтычнасці і саманазвы беларускага этнасу.

4. Беларускі нацыянальны рух і фармаванне нацыі ў XIX– пачатку XX ст.

1. Першабытнае насельніцтва на тэрыторыі Беларусі. Рассяленне славян і славянізацыя балтаў (VI–VIII стст.). Прыняцце хрысціянства. У адпаведнасці з археалагічнай перыядызацыяй і ў залежнасці ад таго, які матэрыял выкарыстоўвалі старажытныя людзі, ранняя гісторыя чалавецтва падзяляецца на 3 наступныя перыяды:

1. Каменны век (3–2,5 млн – 3–2 тысячагоддзі да н. э.) (у сваю чаргу, падзяляецца на тры этапы – палеаліт, мезаліт і неаліт) на тэрыторыі Беларусі доўжыўся з 40 па 3–2 тысячагоддзі да н. э.

2. Бронзавы век – перыяд у гісторыі чалавецтва, калі ім была вынайздзена бронза і адбывалася яе выкарыстанне. На тэрыторыі Беларусі бронзавы век пачаўся на мяжы 3–2 тысячагоддзяў і завяршыўся ў 1-м тысячагоддзі да н. э.

3. Жалезны век на тэрыторыі Беларусі доўжыўся з VII–VI стст. да н. э. па VIII ст. н. э.

Засяленне Беларусі адбывалася з 40-га тысячагоддзя. Першымі яе жыхарамі з’яўляліся неандэртальцы. Яны пражывалі чалавечым статкам (праабшчынай), займаліся паляваннем і збіральніцтвам. Каля 30 тыс. гадоў да н. э., на змену неандэртальцам прыйшлі людзі сучаснага фізічнага выгляду – краманьёнцы, або *homo sapiens* (чалавек разумны). Іх першыя паселішчы знойдзены археолагамі каля сучасных паўднёвых беларускіх вёсак Юравічы (узрост стаянкі каля 26 тыс. гадоў)

і Бердыж (узрост стаянкі каля 23 тыс. гадоў). Асноўныя матэрыялы, з якіх яны выраблялі прылады працы, – крэмень, косткі жывёл, дрэва. Акрамя палявання, дапаможнымі заняткамі былі збіральніцтва і рыбалоўства. Краманьёнцы пражывалі ў родавых абшчынах, якія аб'ядноўвалі кроўных родзічаў. Па прычыне адсутнасці парнай сям'і роднасць у родзе вялася па мацярынскай лініі (матрыярхат).

У эпоху палеаліту ў людзей ўзнікаюць першыя формы рэлігійных уяўленняў – анімізм, татэмізм, фетышызм, магія.

Пасля палеаліту надыходзіць эпоха мезаліту (9–5 тыс. гадоў да н. э.), пачатак якой азнаменаваўся карэннымі змяненнямі клімату і прыродных умоў. Ледавік адступіў далёка на поўнач. Кліматычныя ўмовы на тэрыторыі Беларусі сталі нагадваць сучасныя. Змены прыродных умоў адбіліся на гаспадарчых занятках насельніцтва і вызвалі з'яўленне новых прылад працы. Значна ўзрасла роля палявання, яно ўжо не патрабавала ўдзелу ў працэсе значнай колькасці людзей, а атрымала індывідуальны характар. Больш таго, у паляўнічага з'явіўся памочнік – сабака. Новыя прылады – лук і стрэлы значна палегчылі паляванне на дробных жывёл і птушку.

У эпоху неаліту (5–3 тыс. гадоў да н. э.) асноўныя змены адбыліся ў гаспадарцы. У гэты перыяд з'явілася кераміка – посуд і іншыя вырабы з гліны, абпаленыя ў агні. Асноўнымі заняткамі заставаліся паляванне, рыбалоўства і збіральніцтва. Сталі выкарыстоўвацца новыя прыёмы па апрацоўцы каменю – шліфаванне, паліраванне і свідраванне. На поўдні Беларусі пад канец неаліту з'явілася земляробства ў першай, самай проставай форме – матычнай (галоўная прылада апрацоўкі глебы – матыка). Усе гэтыя зрухі ў гаспадарцы дазволілі даследчыкам гаварыць пра так званую «неалітычную рэвалюцыю». І хаця яна доўжылася стагоддзі і тысячагоддзі, тым не менш:

1) пачаўся пераход ад прысвойваючай гаспадаркі да вытворчай (земляробства);

2) беларускія землі ўключыліся ў міжрэгіянальны абмен таварам;

3) пачалі ўзнікаць рамёствы, пакуль яшчэ ў выглядзе хатняй вытворчасці – выраб керамічнага посуду і ткацтва;

4) родавыя абшчыны сталі падзяляцца на вялікія сем'і і роднасць стала весціся ба бацькоўскай лініі (патрыярхат).

У 2-м – пачатку 1-га тысячагоддзя да н. э. на тэрыторыі Беларусі рассяліліся індаеўрапейцы, якія валодалі металургіяй бронзы, вынайшлі кола і павозкі, у земляробстве выкарыстоўвалі цяглую сілу

Лекцыя 2

коней і валоў. Гэты час прынята называць «бронзавым векам», нягледзячы на тое, што асноўная маса прылад працы па-ранейшаму выраблялася з каменю.

Развіццё земляробства і жывёлагадоўлі абумовіла ўсталяванне вытворчай гаспадаркі і назапашванне багаццяў у асобных сем'ях, што, у сваю чаргу, выявіла прыкметы распаду першабытнага ладу.

Жалезны век датуецца пачаткам 1-га тысячагоддзя да н. э. – сярэдняй V ст. н. э. Асноўная прыкмета гэтага перыяду – пачатак металургіі жалеза. Змяніўся тып паселішчаў. З'явіліся гарадзішчы – размешчаныя ў спрыяльнай для абароны мясцовасці, умацаваныя валамі і драўляным частаколам пасёлкі. Крыху пазней (пачатак нашага часу) з'явіліся селішчы – неўмацаваныя пасёлкі земляробаў.

На мяжы VI–VII стст. на тэрыторыі Беларусі, дзе пражывалі балты, сталі рассяляцца славяне, у першую чаргу басейн р. Прыпяць. У VIII–IX стст. вялікімі групамі яны сяліліся на Дняпры, Бярэзіне, Сажы. Мясцовае насельніцтва было асімілявана. У выніку тэрыторыю Беларусі пераважна засялілі тры племені – крывічы, дрыгавічы і радзімічы.

Крывічы займалі поўнач Беларусі і суседнія раёны Падзвіння і Падняпроўя (Пскоўшчыну і Смаленшчыну). Назва «крывічы» рознымі гісторыкамі тлумачыцца па-рознаму. Верагодна, змешанае славянабалцкае паходжанне крывічоў адлюстравана і ў назве гэтай этнічнай супольнасці, бо вельмі блізкае да мовы балтаў. Паводле адной з версій, назва паходзіць ад прозвішча старэйшага роду Крыў, паводле іншых – ад імя язычніцкага бога балтаў Крыва-Крывейтэ; слова «крэўныя» (блізкія па крыві); характару «крывой», халмістай мясцовасці.

Дрыгавічы пражывалі на большай частцы паўднёвай і значнай частцы сярэдняй Беларусі. Тэрмін «дрыгавічы» спалучае балцкі корань «дрегува» (балота) і славянскае «ічы» і ўяўляе сабой славянізаваную назву ранейшай балцкай супольнасці.

Радзімічы пражывалі на ўсход ад дрыгавічоў і на поўдзень ад крывічоў, паміж Дняпром і Дзясной. Асноўны арэал рассялення радзімічаў – басейн рэк Сож і Іпуць. Заўважана роднасць радзімічаў з заходнімі славянамі. Разам з тым, у археалагічных помніках іх прысутнічае больш балцкіх элементаў, чым у дрыгавічоў (бранзалеты з выявамі змяненых галоў, касцяныя прывескі ў выглядзе качак). У радзімічаў існавала сваё кіраўніцтва і племянная арганізацыя, аднак летапіс падкрэслівае, што ў іх захавалася больш перажыткаў родаплемянных адносін у параўнанні з іншымі ўсходнеславянскімі плямёнамі.

Крывічы, дрыгавічы і радзімічы ўяўлялі буйныя племянныя саюзы, аб'яднаныя не столькі роднаснымі адносінамі, колькі адзінымі тэрытарыяльнымі, эканамічнымі і палітычнымі сувязямі. Гэтыя племянныя саюзы былі ўжо пачатковымі дзяржаўнымі ўтварэннямі, якія ў летапісе азначаюцца як «княжанні».

Да прыняцця хрысціянства ўсходнія славяне з'яўляліся язычнікамі, ці паганцамі. Яны пакланяліся розным з'явам прыроды – агню, сонцу, месяцу, вадзе і г. д. Існаваў пантэон багоў славян. Галоўныя багі: Пярун – бог грому, маланкі і вайны, Сварог – бог неба, Ярыла – бог сонца, Велес – бог хатняй жывёлы. У той час склаліся галоўныя святы славян, звязаныя з сельскагаспадарчым і каляндарным цыкламі, шанаваннем продкаў: зажынкі – пачатак уборкі ўраджаю, звязанне першага снапа, дажынкі – свята апошняга снапа; гуканне вясны і масленіца – свята адраджэння сонца ў пачатку вясны, калі пякліся бліны – сімвалы нябеснага свяціла. Культ шанавання продкаў увасабляўся ў святах Дзяды і Радаўніца.

Суседнія дзяржавы, з якімі ўсходнія славяне былі звязаны гандлёвымі сувязямі, адмовіліся ад паганства на карысць хрысціянства (Еўропа) ці мусульманства (Азія). На Полаччыне былі свае прыклады знаёмства мясцовых жыхароў з хрысціянствам, якое пачало пранікаць у IX ст. Аднак шырокае яго распаўсюджанне пачалося пасля прыняцця хрысціянства ў 988 г. князем Уладзімірам. У 992 г. у Полацку заснавана *епархія* – царкоўная тэрытарыяльная адзінка, што кіравалася епіскапам. Была пабудавана царква ў імя Багародзіцы. Першымі епіскапамі сталі грэкі з Візантыі ці балгары. У 1005 г. была заснавана Тураўская епархія. Абедзве епархіі ўваходзілі ў склад Кіеўскай мітраполіі. Самым вядомым тураўскім епіскапам быў наш славуты культурны дзеяч Кірыла Тураўскі, які жыў у XII ст.

Хрысціянства хутка пранікала ў сем'і феадалаў і знаці, купецкага люду, але амаль не мела ўплыву ў сельскай мясцовасці, дзе па-ранейшаму шанавалі старых паганскіх багоў. Гэтаму спрыяла суседства беларускіх зямель з неасіміляванымі балцкімі плямёнамі, што вызнавалі язычніцтва. Адначасова тут спрабавала распаўсюдзіць свой уплыў хрысціянства заходняга абраду. На момант прыняцця хрысціянства на беларускіх землях хрысціянская царква юрыдычна была адзінай, але паміж заходняй і ўсходняй часткамі яе існавалі вельмі напружаныя адносіны. У 1054 г. хрысціянская царква канчаткова падзялілася на праваслаўе і каталіцтва, што дало ідэалагічную падставу ў XIII ст. нямецкім

рыцарам рабіць напады на славянскія землі – яны ваявалі супраць «схізматыкаў», ерэтыкоў і неслі разам з агнём і крыжом «сапраўдную» веру – каталіцтва.

2. Роля ўсходнеславянскіх зямель у працэсе дзяржаўнага будаўніцтва ў ВКЛ. Утварэнне беларускай народнасці. Народнасць – адна з форм супольнасці людзей, якая гістарычна ідзе за рода-племянной агульнасцю і фармуецца ў працэсе зліцця, кансалідацыі розных плямёнаў ва ўмовах змены першабытнаабшчыннага ладу феадальнымі адносінамі. Для народнасці характэрны: замена ранейшых – кроўна-роднасных сувязей тэрытарыяльнай агульнасцю, племянных моў – адзінай мовай нароўні з існаваннем шэрагу дыялектаў. Кожная народнасць мае сваю зборную назву.

З моманту ўтварэння ВКЛ яго ўсходнеславянскі этнічны падмурак заставаўся вызначальным. Далучэнне новых усходнеславянскіх зямель у другой палове XIV– пачатку XV ст. істотна павялічыла вагу «рускага» (усходнеславянскага) элемента ў дзяржаве. У гады княжання Альгерда (1345–1377 гг.) завяршылася ўваходжанне ў дзяржаву беларускіх этнічных тэрыторый. У ліку шляхоў пашырэння дзяржавы былі мірныя і ваенныя, добраахвотныя і гвалтоўныя. Не апошнюю ролю адыгрывалі дынастычныя шлюбы.

Вялікае княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае аб’яднала ў сабе народы сучаснай Беларусі, Прыбалтыкі, Украіны і Расіі. Перавага ўсходнеславянскіх (9/10) зямель і іх насельніцтва (8/10) абумовіла магчымасць пашырэння на балтаў уплыву больш перадавой на той час матэрыяльнай і духоўнай культуры. Літоўскія феадалы ўспрынялі беларускую культуру і выкарыстоўвалі беларускую мову ў паўсядзённым ужытку. Менавіта пры іх «руская» мова набыла ролю афіцыйнай, дзяржаўнай, у тым ліку пры двары. Значныя зрухі ў сацыяльна-эканамічным, палітычным і культурным жыцці паспрыялі далейшаму этнагенезу беларусаў

У этнічнай гісторыі Беларусі перыяд ВКЛ цесна звязаны з фармаваннем беларускай народнасці з уласцівымі для яе моўнай, тэрытарыяльнай, сацыяльна-эканамічнай і культурнай асаблівасцямі. У ліку вызначальных фактараў гэтага працэсу – палітычны, які абумовіў кансалідацыю беларускага этнасу ў складзе ВКЛ. Негвалтоўнае, дагаворна-добраахвотнае аб’яднанне ў яго складзе звыш дваццаці ўсходнеславянскіх княстваў далучылася да складання адной этнічнай тэры-

торы і абумовіла іх актыўнае далейшае ўзаемадзеянне ў агульных інтарэсах. У межах ВКЛ адбылося ўсталяванне моцнай цэнтралізаванай улады вялікага князя з апаратам кіравання, адзіным заканадаўствам і дзяржаўнай мовай, што паклала канец сепаратызму ўдзельнай знаці. Разам з тым усходнім землям Падзвіння і Падняпроўя пакідалася істотная аўтаномія, якая, аднак, не выходзіла з-пад кантролю вярхоўнай улады.

Важнейшым фактарам, які паспрыяў фармаванню беларускай народнасці, быў эканамічны. Менавіта ён абумовіў кансалідацыю ўсходнеславянскіх зямель пад час утварэння ВКЛ і ў далейшым таксама станоўча ўздзейнічаў на ўзнікненне беларускай народнасці ў XIV–XVI стст., калі феадальны спосаб вытворчасці дасягнуў свайго росквіту. Змены ў сельскай гаспадарцы (выкарыстанне новай тэхнікі і тэхналогіі земляробства, валочная памера, удасканаленне сістэмы павіннасцей сялянства, развіццё фальваркаў) станоўча адбіліся на ўраджайнасці і таварнасці збожжа, забеспячэнні гарадоў і мястэчак прадуктамі і сыравінай.

Фармаванне беларускай народнасці адбывалася ў працэсе развіцця феадальных адносін, калі пачалі складвацца сааслоўныя групы насельніцтва са строга азначаным колам правоў і абавязкаў для кожнай з іх. Вызначальную ролю ў дзяржаве адыгрывалі свецкія і духоўныя феодалы.

Паводле «Попісу войска ВКЛ» 1528 г. сярэднія і дробныя феодалы беларускага паходжання складалі 80% усіх феадалаў, 19% – літоўскага паходжання. На ўсходзе і ў цэнтры Беларусі шляхта была амаль цалкам беларускага паходжання.

Сярод духавенства, якое ў асноўным падзялялася на праваслаўных і каталіцкіх святароў, таксама пераважалі беларусы.

Сацыяльныя адрозненні сялянства (па прыналежнасці, ступені асабістай свабоды, павіннасцях, заможнасці, месцы жыхарства і інш.) не перашкаджалі іх нацыянальнай кансалідацыі. Паводле характару ўмоў сваёй жыццядзейнасці сяляне цесна кантактавалі паміж сабой, былі захавальнікамі народнай мовы і культуры. Разам з тым міжаслоўныя (паміж сялянамі і феадаламі) адносіны былі развіты значна слабей.

Сацыяльная структура гарадоў і мястэчак была больш разнастайнай (саслоўі мяшчан, расмеснікаў, купцоў; заможныя пласты і гарадскія нізы), але па нацыянальнай прыкмеце іх жыхарства ўяўляла пераважна

аднародную беларускамоўную супольнасць, цесна звязаную з аграрнай часткай насельніцтва ВКЛ. Нягледзячы на міжсаслоўныя (паміж сялянамі і феадаламі) і ўнутрысаслоўныя (паміж шляхтай і святарамі розных веравызнанняў) супярэчнасці, сацыяльная структура, якая існавала ў ВКЛ, спрыяла фармаванню беларускай народнасці.

Такім чынам, утварэнне моцнай дзяржавы – ВКЛ, аб'яднанне ў яго межах многіх былых княстваў Кіеўскай Русі, зямель, на якіх пераважала ўсходнеславянскае насельніцтва, развітая эканоміка і гаспадарчыя сувязі, наяўнасць беларускай мовы (гутарковая і літаратурная), заканадаўства (прывілеі, Судзебнік, Статут 1529 г.), усведамленне нацыянальнай ідэнтычнасці, традыцыі і культура (духоўная і матэрыяльная) – усё гэта і іншае сведчыла пра фармаванне ў межах ВКЛ новай этнічнай супольнасці – беларускай народнасці.

3. Паходжанне назвы «Белая Русь» (Беларусь). Трансфармацыя ідэнтычнасці і саманазвы беларускага этнасу. Часам з гістарычных крыніц вынікае інфармацыя, якая дазваляе адвольна трактаваць месцазнаходжанне колішняй «Белай Русі». Так, каталіцкі місіянер XIII ст. пакінуў запіс пра Alba Ruscia, якая размяшчалася паміж Туравам і Псковам. Крыху дакладней за іншых дае інфармацыю італьянец Гваньіні, які ў 1578 г. лакалізаваў Белую Русь у раёне Кіева, Мазыра, Мсціслаўля, Віцебска, Оршы, Полацка, Смаленска і Северскай зямлі. Прывілей Стэфана Баторыя ад 1581 г., выдадзены рыжскім купцам, дазваляў ім бесперашкодна гандляваць у межах «Ліфляндыі, Жмудзі, Літвы і Белай Русі». С. Старавольскі ў сваёй кнізе «Польшча, ці апісанне становішча каралеўства Польскага» (1632) прыгадваў у межах Белай Русі Новагародскае, Мсціслаўскае, Віцебскае, Менскае, Полацкае і Смаленскае ваяводства. Такім чынам, гэта назва распаўсюджвалася толькі на ўсходнія тэрыторыі ВКЛ. Такая акалічнасць яскрава выявілася ў паводзінах цара Аляксея Міхайлавіча, які ў гонар сваіх перамог над Рэччу Паспалітай узбагаціў свой тытул словамі «Вялікі князь Літоўскі, Белыя Расіі і Падольскі».

Сам тэрмін «беларускі» ў дачыненні да яе тэрыторыі з'явіўся пасля падзелаў Рэчы Паспалітай, калі на яе ўсходніх землях была створана Беларуска губерня з цэнтрам у Віцебску, якая ўключала і Магілёўшчыну. У далейшым гэтыя назвы, роўна як і «Белая Русь», выйшлі з афіцыйнага адміністрацыйна-тэрытарыяльнага і геаграфічнага ўжытку. Іх месца занялі назвы «Паўночна-Заходні край» (з 1840-х), «Паўночна-

Заходняя вобласць (1917)», «Заходняя вобласць» і «Заходняя Камуна» (1918 г.). Толькі з 1 студзеня 1919 г., калі была абвешчана Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка Беларусь, гэта назва набыла шанс на ўсеагульнае прызнанне.

Адпаведна ўкараненню ў грамадскую свядомасць назвы беларускіх зямель на розных этапах іх развіцця ішло фармаванне этноніма «беларусы». Па вялікім рахунку, у межах ВКЛ ён так і не ўзнік. Тут дамінавалі назвы «русічы», «русіны», «літоўцы», «літвіны». Як вынікае з афіцыйных дакументаў цара Аляксея Міхайлавіча, у XVII ст. у дачыненні большасці насельніцтва, галоўным чынам усходняй часткі ВКЛ, выкарыстоўвалася назва «беларусцы». Яна трансфармавалася ў «беларусы» і замацавалася за народамі ўжо пасля далучэння Беларусі да Расійскай імперыі. Пры гэтым спатрэбіўся даволі працяглы час (канец XIX–XX ст.), каб беларусы пачалі ўсведамляць сваю нацыянальную ідэнтычнасць.

У працэсе складвання беларускай народнасці вызначыліся і пэўныя цяжкасці, якія былі звязаны з арыентацыяй кіраўніцтва ВКЛ на палітычны саюз з Польшчай, што прывяло да акаталічвання не толькі літоўскай, але і часткі ўсходнеславянскай (праваслаўнай) знаці. У выніку асноўная (этнастваральная) маса насельніцтва вёсак і гарадоў стала губляць сваю палітычную і духоўную эліту, без удзелу якой працэс фармавання нацыянальнай самасвядомасці хоць і працягваўся, але зрабіўся некіруемым, стыхійным, лакалізаваным, і ўрэшце не паспрыяў узнікненню ў беларусаў адзінай саманазвы. Таму ва ўмовах існавання шматканфесійнай і поліэтнічнай дзяржавы, дзе назіралася прыкметная аўтаномія асобных зямель і гарадоў з магдэбургскім правам, людзі звычайна ідэнтыфікавалі сябе па традыцыі (русічы, русіны), месцы пражывання (магілёўцы, палачане), племянной прыналежнасці (літва, літоўцы, жмудзіны). Найбольш распаўсюджанай з’яўлялася саманазва «літвіны». Спатрэбіўся яшчэ працяглы час, каб большасць насельніцтва ўсвядоміла сябе беларусамі, а сваю зямлю стала зваць Беларуссю.

4. Беларускі нацыянальны рух і фармаванне нацыі ў XIX– пачатку XX ст. У другой палове XIX ст. дзейнасць даследчыкаў і культурна-асветніцкіх гурткоў паспрыяла росту этнічнай самасвядомасці беларусаў. Аднак назва «беларусы» яшчэ не была трывалай. Вялікую ролю адыгрывалі канфесіянізмы – калі этнічная прыналежнасць

Лекцыя 2

вызначалася ад канфесійнай прыналежнасці (католік – значыць «паляк», а праваслаўны – гэта «рускі»). З апошняй чвэрці XIX ст. стаў пашырацца беларускі нацыянальны рух, які вялікую ўвагу надаваў фармаванню этнічнай свядомасці і пашырэнню грамадскай актыўнасці. Ішоў працэс фармавання беларускай нацыі як гістарычнай супольнасці людзей з уласцівымі ёй устойлівымі эканамічнымі і тэрытарыяльнымі сувязямі, агульнасцю мовы, культуры, характару, побыту, традыцый, звычаяў, самасвядомасці. Нацыі ўзнікаюць у перыяд станаўлення індустрыяльнага грамадства.

Вырашальную ролю ў пераўтварэнні народнасцей у нацыі адыгрываюць капіталістычныя эканамічныя сувязі, фармаванне ўнутранага рынку. Пры кансалідацыі нацыі непасрэдна звязаны з эканамічным фактарам – сацыяльны, палітычны, дэмаграфічны. У другой палове 1880-х гг. у Мінску ўзнікла група ліберальнай інтэлігенцыі, якая імкнулася абудзіць нацыянальную самасвядомасць народа. Для гэтага выкарыстоўвалася першая прыватная газета на Беларусі «Мінский листок» і календары. На іх старонках друкаваліся навуковыя матэрыялы А. Багдановіча, І. Янчука, М. Доўнар-Запольскага, літаратурныя творы Я. Лучыны і В. Дуніна-Марцінкевіча, якія, паводле сведчанняў сучаснікаў, абудзілі беларускі нацыянальны рух.

Вялікі ўплыў на фармаванне нацыянальнай самасвядомасці мела прадмова Ф. Багушэвіча да «Дудкі беларускай», якая з’яўляецца маніфэстам нацыянальнага адраджэння. Дзейнасць гісторыкаў і этнографіў І. Грыгаровіча, М. Баброўскага, З. Даленгі-Хадакоўскага, Т. Нарбута, А. Кіркора, І. Даніловіча, братаў Я. і К. Тышкевічаў і іншых сведчыла пра развіццё працэсу духоўнага адраджэння Беларусі і паспрыяла росту этнічнай самасвядомасці беларусаў у другой палове XIX ст. і фармаванню беларускай нацыі. Так, згодна з ўсерасійскім перапісам 1897 г. (нацыянальная прыналежнасць вызначалася па роднай мове) 74% насельніцтва беларускіх губерняў лічылі роднай мовай беларускую, у тым ліку амаль 52% патомнай шляхты палічылі сябе беларусамі. У маі 1907 г. прайшоў настаўніцкі з’езд у Вільні, які выказаўся за навучанне на беларускай мове. З лістапада 1906 г. пачала выдавацца газета на беларускай мове – «Наша ніва». З 1912 г. быў наладжаны выпуск грамадска-палітычнага і літаратурнага альманаха «Маладая Беларусь». У выдавецтве «Загляне сонца і ў наша ваконца» (1908–1914) выходзілі дзесяткі беларускіх кніжак.

Фармаванне беларускага этнасу (VI– пачатак XX ст.)

Царская палітыка перашкаджала развіццю іншых, нярускіх культур. У 1864 г. быў зачынены земляробчы інстытут – апошняя вышэйшая навучальная ўстанова ў Беларусі. Эканамічная эліта краю складалася з небеларусаў. Па сутнасці, не існавала ні беларускай прамысловай буржуазіі (яна была яўрэйскай ці польскай), ні беларускага прамысловага пралетарыяту (ён быў пераважна яўрэйскім, рускім і польскім). Толькі сельская буржуазія (заможнае сялянства) і сельскі пралетарыят (батракі) былі амаль выключна беларусамі, але слаба ўсведамлялі сваю нацыянальную адметнасць.

Вядома, усё гэта і іншае адмоўна адбівалася на тэмпах і характары стварэння беларускай нацыі. Таму ж перашкаджала і ідэалогія «заходнерусізму». Распрацаваная ў сярэдзіне XIX ст. праваслаўнымі дзеячамі І. Сямашкам і М. Каяловічам, яна сцвярджала, што беларусы, як і ўкраінцы і вялікарусы, – частка адзінай рускай нацыі.

Такім чынам, пры русіфікатарскай палітыцы царызму, ва ўмовах ваяўнічага ўздзеяння рускіх і польскіх шавіністаў, складанай этнаканфесійнай сітуацыі, фармаванне беларускай нацыі адбывалася вельмі марудна і ў агульных рысах завяршылася толькі на пачатку XX ст.

Лекцыя 3

ДЗЯРЖАЎНЫЯ УТВАРЭННІ НА БЕЛАРУСКІХ ЗЕМЛЯХ У ІХ–ХVІІІ СТСТ.

1. Станаўленне ранніх дзяржаўных утварэнняў на тэрыторыі Беларусі. Палітычнае і сацыяльна-эканамічнае развіццё Полацкага і Тураўскага княстваў (ІХ–ХІІ стст.)
2. Утварэнне, сацыяльна-эканамічнае і палітычнае развіццё ВКЛ (ХІІІ–ХVІ стст.).
3. Знешняя палітыка ВКЛ. Фармаванне дзяржаўнай тэрыторыі.
4. Утварэнне Рэчы Паспалітай. Эвалюцыя форм дзяржаўнага ладу на беларускіх землях пасля Люблінскай уніі.
5. Эканамічнае і сацыяльнае развіццё Беларусі ў складзе Рэчы Паспалітай. Канфесійныя працэсы на Беларусі ў ХVІ–ХVІІ стст.
6. Войны ХVІІ– пачатку ХVІІІ ст. на Беларусі. Знешняя палітыка Рэчы Паспалітай.

1. Станаўленне ранніх дзяржаўных утварэнняў на тэрыторыі Беларусі. Палітычнае і сацыяльна-эканамічнае развіццё Полацкага і Тураўскага княстваў (ІХ–ХІІ стст.) На мяжы VІІІ–ІХ стст. у басейне р. Палата фармуецца аб'яднанне крывічоў, якое ў далейшым ператварылася ў самастойную тэрытарыяльную, палітычную і эканамічную адзінку з цэнтрам у Полацку. Першыя летапісныя звесткі пра яго адносяцца да 862 г.

У першай палове ІХ ст. назіраўся працэс усталявання Полацкай зямлі ў пэўных геаграфічных межах і пачалося афармленне яе дзяржаўнасці. Сваім раннім узнікненнем і інтэнсіўным развіццём Полацкая зямля ў многім абавязана водным гандлёвым шляхам, якія звязвалі Паўднёвую Русь, Візантыю і арабскі Усход з Паўночнай Руссю, Прыбалтыкай і Скандынавіяй. Галоўнай воднай артэрыяй Полацкага княства стала Заходняя Дзвіна. Полацк падтрымліваў сувязі з Кіеўскім княствам. З летапісу вядома пра ўдзел ў 882 г. крывічоў у паходзе кіеўскага князя Алега на Смаленск, а ў 907 г. – на Канстанцінопаль. Да саюзу з Полацкам імкнуліся Ноўгарад і Кіеў. Вядомы факт, калі пад час княжання ў Полацку Рагвалода да яго дачкі Рагнеды сваталіся ад-

разу два князі: наўгародскі князь Уладзімір і кіеўскі князь Яраполк. У 980 г. зняважаны адмовай князеўны Уладзімір захапіў Полацк, забіў Рагвалода і яго сыноў, гвалтам узяў Рагнеду ў жонкі, даў ёй новае імя Гарыслава. Пазней яна за спробу забойства мужа была адпраўлена з Кіева ў дрыгавіцкае паселішча з умацаваным пунктам Замэчак. У далейшым яно было названа Ізяслаўлем – у гонар княскага сына.

Ёсць меркаванне, што князь саслаў яе ў бацькоўскія землі па іншай прычыне, каб ажаніцца з Ганнай, сястрой візантыйскага імператара. Да гэтага ж часу наспела яшчэ адна важная падзея ў жыцці зямель, падпарадкаваных Кіеву. Маецца на ўвазе рашэнне Уладзіміра, у недалёкім мінулым шчырага прыхільніка язычніцтва, звярнуць сваіх падданных у хрысціянскую веру, што і пачалося ў 988 г. Жыхароў Заслаўя хрысцілі ў Свіслачы. Гарыслава пасля хрышчэння набыла імя Анастасія, была пастрыжана ў манахіні і да канца сваіх дзён (1000) знаходзілася ў спецыяльна пабудаваным для яе манастыры.

З цягам часу Уладзімір пасадзіў на полацкі трон свайго сына Ізяслава, народжанага Гарыславай. Так, Полацкая зямля выйшла з непасрэднага кіравання Рурыкавічаў і прыняла княжанне Рагвалодавічаў. Ізяслаў памёр у 1001 г., пакінуўшы двух малалетніх сыноў. Першы з іх, Усяслаў, пражыў да 1003 г., а пасля яго смерці пераемнікам стаў малодшы сын Ізяслава Брачыслаў (1003–1044). Пасля смерці Уладзіміра ў (1015) полацкі князь павёў самастойную, незалежную ад Кіева палітыку. У 1021 г. ён здзейсніў пераможны паход на Ноўгарад, дзе княжыў яго дзядзька Яраслаў. Апошні нанёс яму істотнае паражэнне ў тым жа 1021 г., але не імкнуўся да абвастрэння адносін з пляменнікам. Мала таго, Полацкае княства атрымала гарады Віцебск і Усвят. Тым быў усталяваны кантроль над заходнедзвінскім шляхам «з варагаў у грэкі». У далейшым княствы заключылі саюз, у адпаведнасці з якім яны вялі сумесную барацьбу супраць яцвягаў і літвы. У той жа час на мяжы балцкай і славянскай супольнасцей быў заснаваны горад Браслаў, названы па імені полацкага князя. Але ў 1044 г. пад час падрыхтоўкі новага паходу супраць літвы Брачыслаў памёр.

Новым полацкім князем стаў Усяслаў Брачыслававіч, або Усяслаў Чарадзеі (1044–1101), які з самага пачатку свайго княжання павёў самастойную палітыку. Каб паказаць сваю роўнасць з Кіевам і Ноўгарадам, Усяслаў загадаў пабудаваць у Полацку мураваны сабор Св. Сафіі. Свае мэты падмацоўваў ваеннай справай: у 1065 г. спрабаваў узяць

Пскоў, а ў 1066 г. здзейсніў пераможны паход на Ноўгарад, захапіўшы багатыя трафеі, у тым ліку званы і храмавыя каштоўнасці.

Захоп яго войскамі Ноўгарада ў 1067 г. выклікаў аб'яднаны паход трох сыноў Я. Мудрага – кіеўскага князя Ізяслава, чарнігаўскага – Святаслава і пераяслаўскага – Усевалада на Полацкае княства. З сакавіка 1067 г. імі быў разбураны Менск, але генеральная бітва паміж войскамі Яраславічаў і Усяслава адбылася 10 сакавіка. Пераможцаў у бітве не выявілася, але палачане адступілі. Усяслаў уцёк у Полацк, але і браты Яраславічы не мелі сіл ваяваць далей і таму прапанавалі шляхам перамоў урэгуляваць канфлікт. З гэтай нагоды 10 ліпеня 1067 г. каля Оршы на Дняпры адбылася сустрэча Усяслава з Яраславічамі. Парушыўшы клятву, дадзеную на крыжы, апошнія захапілі яго разам з сынамі і пасадзілі ў кіеўскі астрог. Полацкі трон заняў сын Ізяслава. Але і сам князь кіеўскі не ўтрымаў свайго трона, бо праз год, у 1068 г. у горадзе супраць яго выбухнула паўстанне гараджан за тое, што княская дружина не здолела абараніць іх ад полаўцаў. У выніку Ізяслаў мусіў уцякаць з горада, а замест яго вялікім князем кіеўскім быў абраны вызвалены з астрога Усяслаў Чарадзей. Праўда, у Кіеве ён не затрымаўся, а праз 7 месяцаў уцёк у Полацк, дзе распачаў барацьбу за вяртанне ўласнага трона, якая паспяхова скончылася толькі ў 1071 г. У далейшым Усяславу тройчы даводзілася абараняць княства ад кіеўскага князя Уладзіміра Манамаха. У наступныя гады полацкі князь не выяўляў варожасці да Кіева.

Варта адзначыць, што і Кіеў ужо не меў былой сілы, каб трымаць пад сваім кантролем усе рускія землі. У 1097 г. у Любеч з'ехаліся 6 князёў Рурыкавічаў, якія ўзаконілі права кожнага на самастойнае кіраванне – «няхай кожны трымае зямлю свайго бацькі», што фактычна прывяло да раздрабнення буйных княстваў. Нягледзячы на тое, што полацкія князі не бралі ўдзелу ў з'ездзе і былі незалежнымі правіцелямі, Полаччына таксама не пазбегла раздрабнення: у 1101 г. пасля смерці Усяслава княства было падзелена паміж 6 сынамі.

Стольны трон некаторы час ўзначальваў Барыс. Імкнуўся паслабіць моц свайго брата Глеба, таму ў 1104 г. у саюзе з кіеўлянамі хадзіў на Менск. Сам Глеб, хоць і меў часовыя перамогі (захоп Оршы, Копысі, Друцка), але асцерагаўся вострых сутыкненняў з Кіевам. У 1116 г. ён абяцаў ва ўсім слухацца Уладзіміра Манамаха, але парушыў клятву, напаў на Слуцк, за што і быў пакараны. Манамах ў 1119 г. разбіў яго войска, захапіў князя і пасадзіў у тую самую турму, у якой

той калісці сядзеў з бацькам – Усяславам Чарадзеем. На гэты раз цуда не адбылося і Глеб з турмы так і не выйшаў.

У Полацку ўлада князя абмяжоўвалася вечам (народным сходам), якое вырашала пытанні заканадаўчага характару, назначала на пасады ўраднікаў, аб’яўляла вайну і заключала мір. Сярод паўнамоцтваў веча знаходзілася запрашэнне князя разам з яго дружынай на службу. Уступаючы на трон, князь прысягаў выконваць ускладзеныя на яго абавязкі абараняць дзяржаву і інтарэсы яе жыхароў. У выпадку парушэння дагавора веча запрашала новага князя.

Полацкія князі спрабавалі праводзіць уласную палітыку, незалежную ад Кіева, але гэта не заўсёды мела поспех. Так, у 1127 г., калі яны адмовіліся ад удзелу ў сумесным з Кіевам паходзе, кіяўляне накіравалі супраць іх войска. У 1129 г. сын Манамаха Мсціслаў падманам захапіў у палон 5 князёў-Усяславічаў полацкай дынастыі разам з блізкімі і выслаў іх у Візантыю, дзе тыя былі вымушаны змагацца супраць арабскіх заваёўнікаў. У 1140 г. вярнуліся толькі 2, з якіх Васіль Рагвалод стаў Полацкім князем. Неўзабаве, у 1151 г. палачане праз веча адправілі яго ў Менск, дзе ён жыў «у вялікай нястачы», а новым князем запрасілі князя менскага Расціслава Глебавіча (па іншых звестках – Усяслава Васількавіча з Віцебска). Так здарылася, што гэтыя перамены плёну не прынеслі: праз колькі часу, у 1158 г., палачане паўсталі супраць Расціслава і зноў запрасілі Рагвалода. Вайна паміж князямі нікому не прынесла перамогі. Аб’яднаць Менскае і Полацкае княствы не ўдалося. У XII– пачатку XIII ст. Полацкая зямля складалася з уласна Полацкага, Менскага, Друцкага, Заслаўскага, Віцебскага, Лагойскага, Герцыкскага і Кукенойскага княстваў.

Тураўскае княства прымыкала да паўднёвых меж Полацкай зямлі і знаходзілася на тэрыторыі Паўднёвай Беларусі ў басейне р. Прыпяць. Першапачатковы яе палітычны цэнтр – Тураў. Буйным горадам быў Пінск. Тураў упершыню ўпамінаецца ў летапісе ў 980 г. Тураўская зямля ў асноўным адпавядае тэрыторыі рассялення дрыгавічоў. Вергодна, што ў Тураве дзейнічала веча, абіраліся пасаднік і тысяцкі, які ўзначальваў гарадское апалчэнне. Знаходжанне ў горадзе адначасова князя і пасадніка, акрамя Ноўгарада Вялікага і Пскова, – з’ява рэдкая.

У канцы X і на працягу XI ст. Тураўская зямля знаходзілася ў цесным палітычным кантакце з Кіевам. Аднак у 50-я гг. XII ст. Тураў выйшаў з падпарадкавання Кіева, і ў ім усталявалася самастойная княжацкая дынастыя. Да пачатку XIII ст. Тураўскае княства страціла

ранейшае палітычнае значэнне. Усё большую вагу набываў Пінск, які станаўся па-сутнасці другой сталіцай княства.

Такім чынам, першыя раннефеадальныя княствы ў Беларусі з'яўляюцца вытокамі яе дзяржаўнасці, увасабленнем ідэі незалежнасці беларускага народа.

2. Утварэнне, сацыяльна-эканамічнае і палітычнае развіццё ВКЛ (XIII–XVI стст.). Пачаткам аб'яднання ўсходніх славян і літвы ў сумеснай дзяржаве і першым крокам існавання Вялікага княства Літоўскага (далей – ВКЛ) варта лічыць саюз наваградскіх феодалаў з літоўскім князем Міндоўгам (1195–1263). Вядома, што нейкі час Літва пэўным чынам залежала ад Галіцка-Валынскага княства, але з 1240-х гг. Міндоўг «пачаў княжыці адзін ва ўсёй зямлі літоўскай». У 1246 г. яго войска ў адным з сутыкненняў з крыжакамі пацярпела паражэнне, што выклікала паўстанне супраць яго з боку супляменнікаў. У Новагародку, куды ўцёк Міндоўг, паміж ім і мясцовай знацю быў заключаны дагавор, паводле якога ён быў абраны князем узамен на абяцанне падпарадкаваць Літву Новагародскай зямлі. У 1248–1249 гг. ён з дапамогай новагародскіх войскаў «зане Літву», але гэта выклікала незадавальненне той часткі літоўскай знаці, якая пазбавілася ўладанняў, а таксама Галіцка-Валынскага княства і Лівонскага ордэна. Каб уратаваць дзяржаву ад нападу аб'яднаных сіл сваіх праціўнікаў, Міндоўг усталяваў кантакты з Рымам і ў 1251 г. прыняў каталіцтва, летам 1253 г. у Новагародку абылася яго ўрачыстая каранацыя.

Новая расстаноўка сіл запатрабавала ад Міндоўга дыпламатычных захадаў. Невыпадкава таму, на княскі трон у 1254 г. быў узведзены яго сын Войшалк. Неўзабаве той пайшоў на замірэнне з галіцкім князем Данілам, аддаў Новагародскую зямлю яго сыну Раману, а сам адышоў ад спраў і прысвяціў сябе служэнню богу ў Лаўрышаўскім манастыры. У 1258 г., пасля нападу на Новагародскае княства хана Бурндая, Войшалк вярнуў сабе трон. У 1261 г. Міндоўг пайшоў на разрыў з Ордэнам і каталіцтвам. Яго палітыка выклікала незадавальненне племянной знаці. У 1263 г. у выніку змовы князёў – жамойцкага Трацяты, полацкага Таўцвіла, нальшчанскага Даўмонта Міндоўг з двума малымі сынамі быў забіты.

Князь Войшалк утварыў цесны саюз з Галіцка-Валынскім княствам, а потым наогул перадаў свой пасад швагру – галіцка-валынскаму князю Шварну (1267–1270), але гэта выклікала вострае незадавальненне

яго брата Льва Данілавіча. У выніку і Войшалк, і Шварн загінулі ад рукі апошняга. Вялікі князь Трайдзень (1270–1282) стрымаў націск ва-яўнічых суседзяў і нават здолеў падпарадкаваць яцвягаў. Змагаючыся з Лівонскім ордэнам, даваў прытулак прусам і сяліў каля Гародні і Слоніма. У ліку першых з заходніх князёў Трайдзеню ўдалося адбіць набегі мангола-татар.

На час княжання Вялікага князя Віцены (1293–1315) прыпала шмат войн, якія вяла дзяржава як унутры (супраць сепаратызму знаці), так і па-за межамі (супраць палякаў і крыжакоў). Так, у 1294 г. ім было падаўлена паўстанне ў Жамойці, а ў 1298 і 1305 гг. на яе тэрыторыі адбыліся баі з крыжакамі. У 1307 г. Віцень выгнаў каталіцкіх місіянераў з Полацка і ўключыў яго ў склад ВКЛ. Пры гэтым у Полацку захоўваліся вечавы лад і пэўная аўтаномія. У 1314 г. пад Новагародкам у барацьбе супраць крыжакоў вызначылася войска гарадзенскага старасты Давыда. Важным дасягненнем палітыкі Віцены зрабілася далучэнне ў 1315 г. Берасцейскай зямлі, адваяванай у Галіцка-Валынскага княства. Віцень таксама славіты тым, што, паводле Іпацьеўскага летапісу, «измысли себе герб и всему княжеству печать: рыцер збройный на коне з мечем, еже ныне наричут погоня».

Княжанне Вялікага князя Гедзіміна (1316–1341) характарызуецца далейшым павелічэннем тэрыторыі дзяржавы галоўным чынам за кошт этнічных беларускіх зямель. У сярэдзіне 1320-х гг. уладу Гедзіміна прызналі князі Менска, Друцка, Лукомля, Турава-Пінскай зямлі.

У 1323 г. Гедзімін перанёс сталіцу з Новагародка ў Вільню. У мэтах барацьбы супраць Тэўтонскага ордэна ён пайшоў на збліжэнне з Польшчай, а найбольш значнай сумеснай акцыяй саюзнікаў стаў іх паход на Брандэнбург (1326).

Яшчэ пры жыцці Гедзімін перадаў землі княства сваім сынам ва ўдзельнае валоданне: сталіцу княства – Яўнугу; Кернаву і Слонім – Манівіду; Пінск і Тураў – Нарымонту; Новагародак і Ваўкавыск – Карыяту; Валынь – Любарту; Крэва, Віцебск і Менск – Альгерду; Трокі, Берасце і Гародню – Кейстуту. Полаччына засталася ў кіраванні Гедзімінавага брата Воіна, а потым перайшла да Нарымонта.

За гады княжання Гедзіміна ў склад яго дзяржавы ўвайшла асноўная частка сучаснай Беларусі (за выключэннем раёнаў Ніжняй Прыпяці), а таксама ўсходнія рускія землі. Сама дзяржава стала звацца «Вялікае княства Літоўскае і Рускае», а сам манарх пачаў называць сябе каралём Літвы і Русі.

Пасля смерці Гедзіміна вялікакняскі трон заняў яго меншы сын ад другога шлюбу Яўнут (1341–1345). У выніку змовы старэйшых братоў – Альгерда і Кейстута ён мусіў уцякаць у Маскву, дзе прыняў праваслаўе, але праз 2 гады вярнуўся на радзіму. Памірыўшыся з братамі, Яўнут атрымаў княжанне ў Заслаўі і больш не выказваў прэтэнзій на вялікакняскі трон. Пасля гэтага Альгерд сумесна з Кейстутам сталі кіраваць ВКЛ, адпаведна, з Вільні і Трокаў. У поўнай згодзе і ў агульных інтарэсах абодва браты праводзілі ўнутраную і знешнюю палітыку. У плане ўмацавання дзяржавы больш паспяховай была палітыка Альгерда (1345–1377). З яго імем звязана далейшае павелічэнне тэрыторыі ВКЛ. Так, у сярэдзіне XIV ст. да княства былі далучана Беларускае Падняпроўе і Бранскае княства, пасля разгрому татар на Сініх Водах (прыток Паўднёвага Буга) – Кіеўская зямля, Мазырская і Брагінская воласці, Чарнігава-Северская, Падольская і Валынская землі. У выніку тэрыторыя ВКЛ значна перавысіла сучасныя этнічныя межы пражывання беларусаў.

Час Альгерда характарызуецца значнымі ваеннымі сутыкненнямі з Масквой у 1368, 1370 і 1372 гг., якая таксама прэтэндавала на палітычную гегемонію сярод усходнеславянскіх княстваў, але яе залежнасць ад Залатой Арды не дазваляла ёй ў поўнай ступені ажыццяўляць свае планы. Так, Альгерду ўдалося падпарадкаваць Смаленскае княства, на якое прэтэндавала Масква. Знешнепалітычнае становішча ВКЛ характарызавалася таксама няспынай барацьбой з крыжакамі.

Са смерцю Альгерда вялікакняскі трон перадаваўся сыну ад другой жонкі – Ягайлу (1377–1392), што выклікала незадавальненне старэйшага сына – Андрэя, які княжыў у Полацку. Каб перасекчы смуту, у тым жа 1377 г. Ягайла разам з Кейстутам паспрабавалі захапіць Полацк. Хоць палачане і выстаялі, але іх князь разам з сынамі мусілі ўцякаць у Пскоў. У 1381 г. Ягайла перадаў Полацк свайму брату Скіргайлу, але палачане не прызналі яго сваім уладаром.

У тым жа 1381 г., калі Кейстут заняў Вільню і захапіў вярхоўную ўладу, Ягайла быў вымушаны даць клятву аб поўным яму падпарадкаванні і атрымаў невялікі ўдзел у Крэве. Аднак у чэрвені 1382 г. ён з дапамогай крыжакоў вярнуўся ў сталіцу, аднавіў сваю ўладу, а затым аблажыў Трокі. У час перагавораў Скіргайла захапіў Кейстута і адвёз яго ў Крэўскі замак, дзе той быў задушаны. Сын Кейстута Вітаўт уцёк да крыжакоў і з іх дапамогай распачаў барацьбу са Скіргайлам за вяртанне бацькавай спадчыны – Трокскага княства.

Усобіца пагражала перерасці ў маштабную вайну. Ягайлу як вялікага князя не прызнавалі ні Андрэй Полацкі, ні Дзмітрый Бранскі, ні Вітаўт Кейстутавіч. Тым часам праблемы польскай каралеўскай дынастыі абумовілі іншае развіццё падзей. Так, у 1382 г. пасля смерці караля Польшчы адзіным спадкаемцам трона засталася непаўналетняя каралеўна Ядзвіга. У тых умовах інтарэсам Ягайлы і кракаўскага двара больш адпавядаў саюз іх дзяржаў. 14 жніўня 1385 г. польскія паслы, якія прыехалі з Кракава ў Крэва, і Ягайла падпісалі акт так званай Крэўскай уніі. Паводле яе, Ягайлу прапаноўваўся шлюб з Ядзвігай і польскі трон. Неабходнымі ўмовамі надання акту юрыдычнай сілы прызнаваліся: прыняцце вялікім князем, яго яшчэ не ахрышчанымі братамі, сваякамі і суайчыннікамі каталіцкай веры; вызваленне палонных-хрысціян, галоўным чынам палякаў. І нарэшце, што мела асаблівую значнасць, дагавор змяшчаў пункт, які абавязваў вялікага князя «назаўсёды далучыць свае Літоўскія і Рускія землі да каралеўства Польскага».

Падпісаная ў Крэве, унія была канчаткова зацверджана ў 1386 г. пасля хрышчэння Ягайлы, шлюб з Ядзвігай і ўрачыстай караначыі ў Кракаве. Ягайла набываў імя Уладзіслаў і пачаў афіцыйна звацца «каралём Польшчы, вярхоўным князем літоўскім і дзедзічам рускім».

З юрыдычнага боку ўнія азначала фактычную інкарпарацыю Вялікага княства Літоўскага і Рускага ў склад Польскай Кароны. Сваім намеснікам у княстве Ягайла пакінуў брата Скіргайлу. Але зімой 1389 г. Вітаўт, скарыстаўшы апазіцыйнасць баяр, распачаў барацьбу за вялікакняскі трон, якая вымусіла Ягайлу пайсці з ім на перагаворы. У выніку 4 жніўня ў Востраве, што недалёка ад Ліды, было падпісана пагадненне, на падставе якога ўлада ў ВКЛ пажыццёва перадавалася Вітаўту (1392–1430) як «вялікаму князю Літвы і пану і дзедзічу зямель Русі». Хоць пасля прысягі на вернасць Ягайлу і Ядзвізе ён і знаходзіўся ў васальнай залежнасці ад Польскага каралеўства, пагадненне 1392 г., у параўнанні з Крэўскай уніяй, надавала дзяржаве пэўную самастойнасць і спрыяла аднаўленню яе суверэнітэту.

У межах ВКЛ вярхоўным яе ўладальнікам з'яўляўся вялікі князь – «гаспадар». Усе дзяржаўныя землі падзяляліся на «воласці» і «гаспадарскія двары». Першыя групаваліся па некалькі сёл і даходы ад іх ішлі на казённыя патрэбы. Другія належалі непасрэдна вялікаму князю і забяспечвалі патрэбы яго двара. З дзяржаўнага фонду адбываліся вялікакняскія пажалаванні (з правам або без права перадачы ў спадчыну) службыламу баярству зямель, разам з сялянамі, якія ўласнай

Лекцыя 3

зямлі не мелі. У сярэдзіне XVI ст. дзяржаўны зямельны фонд разам з асабістым уладаннем князя складаў амаль 50%, 45% – належала свецкім, 5% – царкоўным феадалам. Асноўная маса насельніцтва (каля 95%) пражывала ў вёсках і сёлах. З часу ўтварэння ВКЛ асноўная маса сялянства была асабіста свабоднай. Аснову гаспадаркі сялян і феадалаў складалі раслінаводства і жывёлагадоўля. Развітае ворнае земляробства, заснаванае на выкарыстанні драўляных сох, якія аснашчаны жалезнымі рабочымі часткамі (нарогамі), цяглай сілы коней або валоў, выкарыстанні трохполля, якое стала пераважаць у XIV ст., давала ўстойлівыя ўраджаі жыта, ячменю, проса, пшаніцы, аўсу і іншых зерневых культур. Для вырабу тканіны і іншай прадукцыі шырокае распаўсюджанне мелі пасевы ільну, пнянкі, каноплі. Пэўную долю харчовых прадуктаў давала агародніцтва і садаводства.

Сяляне ў XIV– першай палове XVI ст. звычайна называліся «людзьмі», «смердамі», «мужыкамі». Паводле прыналежнасці зямлі, якой яны карысталіся, існавалі вялікакняжацкія (гаспадарскія), шляхецкія, царкоўныя (духоўныя) сяляне. Асноўнай формай феадальнай рэнты да канца XV ст. была даніна збожжам, мясам, мёдам, футрам і інш. З узнікненнем у канцы XV ст. феадальных гаспадарак, розных на вытворчасць прадуктаў на продаж, узрасла роля адпрацовак.

Інтэнсіфікацыя рамяства і гандлю, у тым ліку замежнага, абумовіла з'яўленне ў ВКЛ у XIV–XV стст. новага тыпу паселішчаў – так званых мястэчак, жыхары якіх займаліся галоўным чынам абслугоўваннем гандлёвых караванаў: трымалі пастаяльныя двары, корчмы, лазні, кузні, а таксама вырабам рамесных тавараў. Частка насельніцтва, свабоднае ад прыгону, займалася будаўніцтвам ці промысламі.

Істотным чынам змянілася аблічча гарадоў. Іх колішнія драўляныя сцены былі заменены каменнымі, замест адных варот будавалася некалькі брам, каля якіх збіраліся падаткі з іншагародніх гандляроў. У буйнейшых гарадах – Вільні, Гародні, Лідзе, Крэве, Міры былі пабудаваны магутныя замкі. У Супраслі, Маламажэйкаве, Сынкавічах з'явіліся храмы абарончага тыпу. Але калі знешне грозны выгляд гарадоў быў абумоўлены частымі войнамі, то ўнутраная іх структура выяўляла чыста мірныя, жыццёва патрэбныя аб'екты і пабудовы: вялікакняскі (калі гэта сталіца) ці магнацкі (калі гэта ўласніцкі горад) палац; ратуша (калі горад меў Магдэбургскае права); рынкавая плошча; гандлёвыя рады; царква, касцёл ці сінагога; дамы майстроў, купцоў ці шляхты; вуліцы, дзе размяшчаліся майстэрні і пражывала асноўная частка насельніцтва, і г. д.

3. Знешняя палітыка ВКЛ. Фармаванне дзяржаўнай тэрыторыі. З моманту свайго ўтварэння ВКЛ даводзілася наладжваць адносіны са сваімі суседзямі – польскім каралеўствам, Лівонскім ордэнам, княствамі былой Кіеўскай Русі і Залатой Ардой.

Важнейшай падзеяй у жыцці дзвюх дзяржаў стала падпісанне Крэўскай уніі (1385), якая абумовіла паступовае ўцягненне вялікага княства ў сферу палітычных, сацыяльна-эканамічных і канфесійных інтарэсаў польскай шляхецка-каталіцкай эліты. Спроба Ягайлы (Уладзіслава) як новага караля Польшчы далучыць да яе ВКЛ па праву бацькоўскай спадчыны выклікала ўзброенае процідзеянне часткі літоўска-беларускай знаці на чале з Вітаўтам. Толькі ў 1392 г. абодва бакі падпісалі ў Востраве Лідскага павета пагадненне пра аднаўленне парушанага суверэнітэту. Больш выніковым для кракаўскага двара было абяцанне Ягайлы ахрысціць у каталіцкую веру сваіх падданых-язычнікаў, найперш літоўскую знаць. У цэлым жа, Крэўская ўнія ўзмацніла сацыяльную напружанасць унутры ВКЛ і запатрабавала далейшых міждзяржаўных кантактаў.

У студзені 1401 г. у Вільні былі падпісаны акты новай, Віленска-Радамскай, уніі з Польскім каралеўствам. Яна прызнавала палітычную асобнасць ВКЛ, улада ў якім пажыццёва належала Вітаўту, а пасля яго смерці мусіла перайсці да Ягайлы ці ягоных пераемнікаў. Калі б бяздзетным памёр Ягайла, то польскі двор павінен быў бы ўзгадніць кандыдатуру новага караля з Вітаўтам. Такім чынам, урэгуляванне ў ліку іншых пытання адносна статусу ВКЛ здымала напружанасць паміж бакамі і спрыяла іх агульным інтарэсам. Яскравым прыкладам таго стала перамога над Тэўтонскім ордэнам пад час Грунвальдскай бітвы 1410 г.

Акт новай, Гарадзельскай, уніі быў прыняты ў кастрычніку 1413 г. на з'ездзе польскіх і літоўскіх паноў і баяр у замку Гародля над Бугам. Ён прызнаваў, што як дзяржава Вялікае княства Літоўскае захавала сваю асобнасць і пасля смерці Вітаўта. Літоўскія баяры абавязваліся не выбіраць нікога вялікім князем без згоды Ягайлы, а польскія – не выбіраць новага караля без узгаднення з вялікім князем літоўскім. Вынікамі яе сталі набыццё літоўскай знацю, па падабенству з польскай, права распараджэння атрыманай у спадчыну зямлёй. Асобныя літоўскія феадалы былі набліжаны да знатных польскіх родаў, атрымалі дазвол на карыстанне іх гербамі.

Па падабенству з адміністрацыйна-тэрытарыяльным ўладкаваннем Польшчы, у ВКЛ утвараліся ваяводства. У выніку большасць зямель уключалася ў склад Віленскага і Троцкага ваяводстваў. Менавіта на знаць гэтых тэрыторый і распаўсюджваліся прынятыя прывілеі, прычым на асоб каталіцкага веравызнання. На праваслаўную знаць астатніх зямель на ўсходзе краіны (Падзвінне, частка Падняпроўя), якая наогул не брала ўдзелу ў гарадзельскім з'ездзе, прынятыя пастановы не распаўсюджваліся. Праўда, гэтыя землі захоўвалі пэўную аўтаномію, а за мясцовай знаццю захоўваліся ранейшыя палітычныя і эканамічныя правы. Тым не менш, праваслаўнае насельніцтва Віленскага, Троцкага ваяводстваў і Усходняй Русі апынулася адхіленым ад удзелу ў кіраванні ўсёй дзяржавай. Аб'ектыўна каталіцкая частка эліты ВКЛ рабілася апорай уніі і спрыяла ажыццяўленню не толькі сваіх, але і польскіх інтарэсаў ва ўласнай дзяржаве.

Не варта, аднак, лічыць, што ўсебаковы ўздым ВКЛ быў абумоўлены саюзніцкімі стасункамі з Польшчай, бо Вітаўт, які дасягнуў піку сваёй магутнасці, нават паспрабаваў адмежавацца ад азначаных уніі і насуперак кракаўскаму двару абвясціць роўнае з Каронай і іншымі еўрапейскімі манархіямі каралеўства Літвы і Русі. Каранацыя, назначаная на жнівень 1430 г., некалькі разоў пераносілася, але так і не адбылася па прычыне смерці Вітаўта. Пасля гэтага разгарнулася барацьба за ўладу паміж праціўнікамі і прыхільнікамі польскай арыентацыі. У гэтай барацьбе, якая набыла прыкметы грамадзянскай вайны, акрамя іншага, выявіліся імкненне праваслаўнай шляхты да ўраўнання ў правах са шляхтай каталіцкага веравызнання, а з гэтай нагоды небяспека канчатковага расколу дзяржавы на Літву і Русь. З гэтай нагоды 6 мая 1434 г. князь ВКЛ Жыгімонт выдаў прывілей, у якім правы, дадзеныя каталіцкай знаці, пашыраліся на ўсё вышэйшае саслоўе, незалежна ад веравызнання. Цяпер і беларуска-ўкраінскае баярства атрымала гарантыі недатыкальнасці сваіх зямельных уладанняў, а таксама права на набыццё рыцарскіх гербаў ад літоўскіх родаў, пабратаных з польскай шляхтай. Хоць падмурак для прымірэння абодвух бакоў быў знойдзены, але Жыгімонт да канца вайны не дажыў і ў 1439 г. у выніку змовы быў забіты.

Свае прэтэнзіі на вялікакняскі трон выказалі: сын Жыгімонта Міхаіл, Свідрыгайла і польскі кароль Уладзіслаў Ягелончык, але панырада прыняла іншае рашэнне. Абранне ёй новым кіраўніком дзяржавы 13-гадовага Казіміра Ягелончыка (1440–1492) здавалася кампрамісным варыянтам для былых праціўнікаў.

Некаторы час абедзве дзяржавы – Польшча і ВКЛ кіраваліся сынамі Ягайлы. Але пасля таго, як у 1444 г. Уладзіслаў загінуў, польская знаць прапанавала яго карону Казіміру. У выніку з 1447 г. вялікі князь літоўскі Казімір адначасова з’яўляўся і каралём польскім. Палітычнай стабілізацыі паспрыяў прывілей, выдадзены Казімірам у 1447 г., паводле якога князі, паны і баяры ўсяго ВКЛ, незалежна ад веравызнання, набывалі асабістую недатыкальнасць, мелі права самастойна судзіць сялян і не выконвалі павіннасцей на карысць дзяржавы. Праваслаўная царква ў ВКЛ у 1458 г. канчаткова аддзялілася ад маскоўскай мітраполіі і падпарадкоўвалася канстанцінопальскаму патрыярху.

Зрабіўшыся польскім каралём, Казімір Ягайлавіч жыў у Кракаве і займаўся пераважна польскімі справамі. З гэтага часу ўсталёўваўся парадак, калі вялікі князь запрашаўся з дынастыі Ягайлавічаў. Такім чынам былі абраны Аляксандр Казіміравіч (1492–1506), Жыгімонт I Стары (1506–1548) і яго сын Жыгімонт II Аўгуст (1548–1572).

Адносіны паміж ВКЛ і Каронай характарызаваліся ўсебаковым палітычным, эканамічным і культурным супрацоўніцтвам. Пад час узмацнення Масквы пры Іване III у кіруючых колах узніклі настроі пра аднаўленне ўніі, што знайшло ўвасабленне ў абранні Аляксандра Казіміравіча каралём Польшчы (1501 г.). Новым князем ВКЛ (а пазней і каралём Польшчы) быў абраны брат Аляксандра Жыгімонт.

З моманту ўтварэння ВКЛ яго кіраўніцтва ўсведамляла, што нямецкая экспансія на землі прусаў, куршаў, ліваў, эстаў і іншых плямёнаў пад выглядам іх хрысціянізацыі несла ў сабе пагрозу адкрытага заваявання паўночна-заходніх зямель дзяржавы. Вядома, што актыўную барацьбу супраць крыжакоў вялі Трайдзень, Віцень, Гедзімін, Вітаўт. Вядома таксама і тое, што князі (Міндоўг, Ягайла) або прэтэндэнты на вялікакняскі трон (Скіргайла, Вітаўт) у час міжусобнай барацьбы звярталіся за дапамогай да крыжакоў і карысталіся іх узброенай падтрымкай. Але гэта было хутчэй выключэннем, чым правілам, бо Тэўтонскі або Лівонскі ордэн аказвалі гэту дапамогу, імкнучыся скарыстаць любую магчымасць для свайго замацавання на славяна-балцкіх землях. Дарэчы, узбярэжжа Балтыкі поўнасьцю было захоплены немцамі, а яго насельніцтва (прусы, куршы) вынішчана або выцеснена на іншыя землі. Такая ж пагроза навісла над аукштайтамі, жэмайтамі (жамойтамі) і славянамі.

Асабліва напружаныя адносіны ВКЛ з крыжакамі ўзніклі пасля смерці Гедзіміна. Кейстут, які з Трокаў кіраваў заходнімі землямі

Лекцыя 3

дзяржавы, мусіў абараняць іх ад націску Тэўтонскага ордэна. Барацьба з крыжакамі адбывалася з пераменным поспехам. Так, зімой ў бітве каля ракі Стрэва крыжакі разграмілі вялікакняскае войска, а ў 1363 г. яны захапілі Гародню і Камянец. Са свайго боку Кейстут з 1345 па 1382 г. здзейсніў каля 30 паходаў у Прусію і 10 у Лівонію.

У час абвастрэння дынастычнай барацьбы за вялікакняскі трон Ягайла, а затым і Вітаўт нярэдка звярталіся за крыжацкай дапамогай, але пры гэтым не ішлі ні на якія тэрытарыяльныя ўступкі немцам. Часцей за ўсё ў мэтах абароны зямель літоўскія і ўсходнеславянскія князі забываліся на часовыя крыўды і перад пагрозай крыжацкай навалы аб'ядноўвалі сумесныя намаганні. Віленска-Радамская ўнія, акрамя іншага, паспрыяла кансалідацыі Польшчы і ВКЛ у барацьбе з немцамі. Акрамя таго, Вітаўту ўдалося палепшыць адносіны з Масквой, Ноўгарадам і Псковам і тым забяспечыць надзейныя тылы перад паходам у Прусію.

15 ліпеня 1410 г. каля Грунвальда Вітаўт выставіў супраць войска вялікага магістра Тэўтонскага ордэна Ульрых фон Юнгінгена 40 харугваў, у тым ліку з Бярэся, Ваўкавыска, Віцебска, Гародні, Пінска, Полацка, Новагародка, Смаленска, а таксама татарскую конніцу. Ягайла выставіў 51 харугву і чэшскі атрад. Бітва скончылася поўным разгромам крыжакоў. Паводле Таруньскага міру, усе захопленыя імі гарады вярталіся ўладальнікам, а Жамойць пераходзіла ў пажыццёвае ўладанне Вітаўта. Усведамляючы неабходнасць умацавання далейшых сувязей, у тым ліку ў мэтах барацьбы з Ордэнам, прадстаўнікі Польшчы і ВКЛ на сваім з'ездзе ў кастрычніку 1413 г. падпісалі акт Гарадзельскай уніі. Разгром Тэўтонскага ордэна абумовіў паступовы заняпад крыжакоў. Праз стагоддзе іх дзяржава Лівонія ўяўляла сабой аб'ект заваёўніцкіх планаў суседзяў.

Такім чынам, жыхарам ВКЛ за дзвесце гадоў сутыкненняў з нямецкімі крыжакамі ўдалося адстаяць тэрытарыяльную цэласнасць сваёй дзяржавы, асабістую свабоду, набыць вопыт ваеннага мастацтва для далейшай барацьбы за сваю незалежнасць.

У час, калі немцы ўмацоўваліся на Балтыйскім узбярэжжы, з мангольскіх стэпаў на Еўропу рухалася арда Чынгісідаў. У 1236 г. манголы разграмілі Балгарскую дзяржаву на Волзе, а з 1237 г. – пачалі заваёванне Русі. 50-тысячная арда на чале з ханам Батыем спустошыла Рязанскае, Уладзімірскае і Чарнігаўскае княствы, спаліла не менш за 15 гарадоў і вывела ў палон тысячы жыхароў Усходняй Русі. У канцы

1240 г. заваёўнікі захапілі Кіеў і напалі на Галіцка-Валынскае княства. Пазней яны рушылі на Польшчу, Венгрыю, Чэхію і далей да ўзбярэжжа Адрыятыкі. Вяртаючыся з еўрапейскага паходу, у канцы 1241– пачатку 1242 г. яны прайшлі далёка на поўдзень ад тэрыторыі сучаснай Беларусі. Але асноўная яе тэрыторыя засталася практычна некрантай. ВКЛ не мела такіх разбурэнняў, як, да прыкладу, шматлікія рускія княствы. Можна дапусціць, што яно нават узмацнілася, паколькі некаторыя з рускіх княстваў пераходзілі ў яго склад, каб пазбавіцца мангола-татарскага прыгнёту. А ўзмацніўшыся, войскі ВКЛ маглі нават прыпыніць заваёўнікаў, як адбылося ў 1362 г. на рацэ Сінія Воды.

У далейшым князі ВКЛ імкнуліся ўсталяваць з мангола-татарамі саюзныя адносіны, скіраваныя, у першую чаргу, супраць Маскоўскага княства як палітычнага канкурэнта на міжнароднай арэне. Вітаўт выдаў групе татараў прывілей на пасяленне ў межах дзяржавы. Яго плённыя адносіны з татарамі яскрава праявіліся і ў час Грунвальдскай бітвы. Пасля смерці Вітаўта яго саюзніцкую палітыку працягваў Казімір Ягелончык. Але аказаць Ардзе істотную дапамогу ў яе барацьбе супраць маскоўскага цара Івана III ён не здолеў. Вядома, напрыклад, што мангола-татары, не дачакаўшыся гэтай дапамогі восенню 1480 г. на р. Угра, адступалі па тэрыторыі ВКЛ і ўсё знішчалі на сваім шляху.

Другая палова XV ст. характарызуецца пагаршэннем адносін паміж ВКЛ і Крымскім ханствам, якое было часткай Залатой Арды. Саюзнік Масквы хан Менглі-Гірэй здзяйсняў частыя набегі на паўднёвыя землі ВКЛ. У перыяд з 1500 па 1569 г. беларускія землі падвергліся 45 татарскім набегам. У 1505 г. заваёўнікі захапілі Менск і Новагародак і паланілі каля 100 тыс. жыхароў. У наступным 1506 г. гетман ВКЛ Міхаіл Глінскі ў баі пад Клецкам разбіў татарскае войска і вызваліў палонных. У далейшым асноўнай сілай, якая стрымлівала паход татараў на ВКЛ, стала казацкае войска Запарожскай Сечы.

На першым этапе мангола-татарскай навалы ў XIII– першай палове XIV ст. многія рускія землі добраахвотна або без значнага ваеннага супраціўлення ўвайшлі ў склад ВКЛ, каб абараніць сябе ад прыгнёту заваёўнікаў. У XIV ст. другім пасля Вільні цэнтрам па «збіранні» ўсходнеславянскіх зямель стала Масква. Карыстаючыся падтрымкай залатаардынскіх ханаў, князь Іван Каліта (1325–1340) далучыў некалькі суседніх княстваў. Каб не даць Маскве ўзмацніцца, ВКЛ аказвала дапамогу яе праціўнікам, і асабліва Цвярскому княству, вядома ж, спадзеючыся на ўласнае дамінаванне ва ўсходнеславянскіх землях.

Гедзімін і яго нашчадкі шукалі саюзу з Ноўгарадам, Псковам, Смаленскам, а Альгерд ажаніўся з цвярской князеўнай і тым на пэўны час узяў пад абарону ўсё княства, здзейсніўшы тры паходы на Маскву.

Ваенна-палітычныя прэтэнзіі князеў ВКЛ на гегемонію ва ўсходнеславянскім свеце былі падмацаваны ідэалагічнымі захадамі. Так, па просьбе Альгерда канстанцінопальскі патрыярх даў дазвол на заснаванне (аднаўленне) Літоўскай праваслаўнай мітраполіі, якой падпарадкаваліся Полацкая і Тураўская епархіі, а таксама Галіцка-Валынская зямля. Але ў той самы час дзейнічала і Маскоўская праваслаўная мітраполія з цэнтрамі ў Кіеве і Уладзіміры, што пэўным чынам захоўвала палітычную напружанасць паміж дзяржавамі. Такім чынам, Масква як супернік Вільні значна саступала ёй па тэмпях росту сваёй дзяржавы, але пад канец княжання Альгерда ёй удалося падпарадкаваць Цвер і прыпыніць актыўнасць ВКЛ.

Узмацненне Масквы не выйшла з поля зроку новага князя ВКЛ Ягайлы, які абяцаў дапамогу хану Мамаю ў яго барацьбе супраць Дзмітрыя Іванавіча пад час Кулікоўскай бітвы ў верасні 1380 г. Характэрна, што на баку маскоўскага апалчэння ваявалі Ягайлавы браты – Андрэй Полацкі і Дзмітрый Бранскі.

Выкарыстоўваючы замацаваны дынастычным шлюбам саюз з Масквой (яго дачка была замужам за вялікім князем Васілём), Вітаўт працягваў пашыраць свой уплыў на ўсходнія славянскія землі. Неўзабаве яму ўдалося падпарадкаваць Вязьму (1403) і Смаленск (1404), а з 1427 г. ён нават усталяваў пратэктарат над Вялікім княствам Маскоўскім, дзе княжыў яго малалетні ўнук пад рэгенцтвам дачкі – Соф’і Вітаўтаўны. Каб зменшыць уплыў Масквы на праваслаўных вернікаў княства, пры ўдзеле Вітаўта ў 1416 г. была створана асобная праваслаўная мітраполія, якая праз 42 гады аддзялілася ад маскоўскай і падпарадкавалася канстанцінопальскаму патрыярху.

Нягледзячы на моцную цэнтралізатарскую палітыку, якую здзейсніў Вітаўт пад час свайго княжання, у краіне існавала істотная баярская плынь, незадаволеная прапольскай арыентацыяй двара, распаўсюджаннем каталіцызму і нераўнапраўным становішчам праваслаўнай знаці. З другога боку, узрастанне магутнасці Масквы, якой у 1480 г. удалося канчаткова вызваліцца з-пад улады Залатой Арды, рабілася ўсё больш прывабным для гэтай часткі вышэйшага саслоўя ВКЛ. Невыпадкава, што ў 1481 г. тут адбылася няўдалая спроба дзяржаўнага перавароту. Яго ўдзельнікі – князі Гальшанскі і Алелькавіч былі пака-

раны смерцю ў Вільні. Князі Бельскі з Глінскім уцяклі ў Маскву і паступілі на службу да Івана III. Гэты манарх называў сябе ўладаром Вялікай і Белай Русі і праводзіў наступальную палітыку на ВКЛ з мэтай вяртання рускіх зямель.

Князь ВКЛ Аляксандр Казіміравіч (1492–1506) не здолеў аказаць дзейснага ваеннага адпору Маскве і імкнуўся ўладзіць вайну мірнымі сродкамі. У прыватнасці, ён адмовіўся ад падтрымкі варагаваўшых з Масквой Ноўгарада, Пскова, Цвяры, Разані. Мірнае пагадненне мусіла замацавацца дынастычным шлюбам: Аляксандр Казіміравіч ажаніўся з дачкой Івана III Аленай. Але ў 1500 г. баявыя дзеянні аднавіліся ізноў і амаль бесперапынна працягваліся да 1537 г. Толькі за час баявых дзеянняў з 1501 па 1503 г. ВКЛ страціла чвэрць сваіх тэрыторый, у тым ліку населеных беларусамі.

Новы цар Маскоўскі і ўсёй Русі Васіль III пасля смерці Аляксандра Казіміравіча (1506) спрабаваў дыпламатычнымі шляхамі, праз сваю сястру Алену (удаву князя ВКЛ), падпарадкаваць усю дзяржаву Маскве. Абранне паны-радай новага князя – брата Аляксандра, Жыгімонта Казіміравіча (1506–1544), падштурхнула Маскву да новых ваенных паходаў супраць ВКЛ. Перамір’е, заключанае ў 1537 г., працягвалася да Лівонскай вайны (1558–1583).

У цэлым, на пачатку XVI ст. міжнароднае становішча ВКЛ значна пагоршылася, што сведчыла пра сур’ёзныя негатыўныя з’явы ўнутры дзяржавы. З узвышэннем Масквы ўзмацніліся спробы сабраць вакол сябе рускія землі, у тым ліку тыя, што ўжо знаходзіліся ў складзе ВКЛ. Асноўным рэгіёнам узброеных сутыкненняў абедзвюх дзяржаў з’яўляліся тэрыторыі, якія знаходзіліся паміж імі, у першую чаргу Смаленшчына, Браншчына і інш. Працістаянне абодвух бакоў узмацнялася наяўнасцю ў іх асобных праваслаўных рэлігійных цэнтраў і актывізацыяй каталіцкай царквы.

4. Утварэнне Рэчы Паспалітай. Эвалюцыя форм дзяржаўнага ладу на беларускіх землях пасля Люблінскай уніі. З канца XV ст. ВКЛ было вымушана весці цяжкія войны супраць Маскоўскай дзяржавы, якая прэтэндавала на ўсходнія землі ВКЛ. У выніку войнаў 1492–1494, 1500–1503, 1507–1508, 1512–1522, 1534–1537 гг. ВКЛ страціла частку сваіх тэрыторый. 8 верасня 1514 г. каля Оршы войскі ВКЛ на чале з гетманам К. Астрожскім ушчэнт разбілі большыя па колькасці войскі Маскоўскай дзяржавы, але поўнасцю скарыстаць вынікі

перамогі вялікі князь не здолеў. У 1558–1583 гг. адбылася яшчэ больш маштабная Лівонская вайна. У 1558 г. войскі цара Івана IV Грознага рушылі на Лівонію. Лівонскі ордэн і Рыжскае арцыбіскупства былі вымушаны звярнуцца за дапамогай да ВКЛ і прызнаць сваё падданства. У адказ у 1563 г. Іван IV захапіў Полацк. Войска ВКЛ, большая частка якога змагалася ў Лівоніі, апынулася ў цяжкім становішчы. Польшча не спяшалася з дапамогай, намагаючыся поўнай інкарпарацыі ВКЛ.

У 1563 г. на варшаўскім сойме пры ўдзеле дэлегацыі Вялікага Княства пачалі афіцыйна абмяркоўвацца ўмовы аб'яднання дзяржаў. Польскі бок, спасылаючыся на старыя акты часоў Ягайлы, дамагаўся фактычна поўнай інкарпарацыі Княства, а нашы паслы настойвалі на зусім раўнапраўным саюзе. Захаванне незалежнасці Княства было прынцыповай пазіцыяй магнатаў – Радзівілаў, Хадкевічаў, Валовічаў ды інш. Спрэчкі цягнуліся не адзін год, між тым цяжкасці вайны ўсё вастрэй патрабавалі новых сіл – дапамогі з боку Польшчы. Шляхта, якая найбольш цярпела ад нашэсця рускага войска, згаджалася на польскія ўмовы і прасіла гаспадара тэрмінова склікаць агульны сойм для падпісання ўніі.

Супольны сойм ВКЛ і Кароны Польскай для разгляду справы ўніі сабраўся ў студзені 1569 г. ў Любліне. Палякі звярнуліся да Жыгімонта II Аўгуста, каб той прымусіў вялікакняскую шляхту прыняць іх ўмовы і дамагліся далучэння да Кароны Украіны.

1 ліпеня 1569 г., згодна з люблінскім актамі, Польскае Каралеўства і Вялікае Княства Літоўскае аб'ядноўваліся ў «адну агульную Рэч Паспалітую» з адным манархам (кароль польскі быў адначасова і вялікім князем) і соймам. Прадугледжваліся таксама адзіная манета і адзіная замежная палітыка. На тэрыторыі ўсёй аб'яднанай дзяржавы дэклараваліся аднолькавыя правы шляхты. Аднак, апрача гэтых унітарных прынцыпаў, у акце былі і нормы федэратыўнага аб'яднання: Вялікае Княства захоўвала ў рамках Рэчы Паспалітай сваю назву і тытул манарха, уласнае войска, сістэму дзяржаўных пасад, скарб і нават права. Праўда, прадугледжвалася перапрацоўка другога Статута, каб наблізіць яго да польскага зводу законаў. Аднак новы кодэкс права, Статут 1588 г., наадварот, яшчэ больш адмежаваў Вялікае Княства ад Польшчы. Унія Вялікага Княства і Кароны паводле Люблінскага акта часова задаволіла абодва бакі. У тых складаных умовах яна дазволіла і ажыццявіць патрэбнае аб'яднанне, і захаваць адасобленасць Княства, а самае галоўнае – пераможна скончыць вайну з Маскоўскім царствам.

5. Эканамічнае і сацыяльнае развіццё Беларусі ў складзе Рэчы Паспалітай. Канфесійныя працэсы на Беларусі ў XVI–XVII стст.

У сярэдзіне XVI ст. на Беларусі пражывала 1,8 млн жыхароў, якія па свайму сацыяльна-эканамічнаму становішчу адносіліся да трох саслоўяў: шляхты, сялянства, мяшчан. У сваю чаргу, шляхта, у залежнасці ад эканамічнай моцы і палітычнай ролі ў гаспадарстве, падзялялася на буйную (валодала звыш за 500 сялянскіх «дымоў» – гаспадарак), сярэдняю (валодала ад 20 да 500 дымоў) і дробную, якая складала самы шматлікі пласт (мела менш за 20 дымоў або і зусім не мела сялянскіх гаспадарак). З сярэдзіны XVI ст. роля дробнай шляхты ў палітычным жыцці ВКЛ павялічваецца ў выніку рэформы судовых органаў і росту ўплыву павятовых соймакаў.

Самым шматлікім саслоўем феадальнага грамадства былі сяляне. На іх становішча вялікі ўплыў аказала аграрная рэформа Жыгімонта II Аўгуста, так званая валочная памера. Рэформа ўзмацніла феадальны прыгнёт сялян, завяршыла іх канчатковае запрыгоньванне, падзяліла на катэгорыі: цягляя і слугі (больш набліжаныя да панскага двара рамеснікі, кавалі, конюхі і інш.; яны былі больш заможныя). Вышэйшую групу ўтваралі ваенна-служылыя людзі: баяры путныя, баяры панцырныя.

Адной з яскравых асаблівасцей эканамічнага развіцця Беларусі XVI– першай паловы XVII ст. стала ўрбанізацыя. На канец гэтага перыяду гісторыкі налічваюць 467 гарадоў і мястэчак. Да сярэдзіны XVIII ст. усе буйныя і частка сярэдніх гарадоў атрымалі Магдэбургскае права.

Пасля эканамічнага заняпаду другой паловы XVII– пачатку XVIII ст., выкліканага паласой разбуральных войнаў і ўнутраных міжусобіц, з сярэдзіны XVIII ст. пачалася нармалізацыя гаспадарчага жыцця. Яна знайшла адлюстраванне ў павелічэнні колькасці насельніцтва: з 1,5 млн у 1717 г. да 3,6 млн у 1791 г. Асновай таварнай вытворчасці заставаліся рамесныя майстэрні, аб'яднаныя ў цэхавыя арганізацыі.

Разам з майстэрнямі ўзнікае новая форма вытворчасці прамысловых тавараў – мануфактура, заснаваная на наёмнай працы і выкарыстанні станкоў. Яе ўладальнік не працаваў асабіста, а даручаў кіраванне вытворчымі працэсамі майстрам, у тым ліку нанятым за мяжой. У залежнасці ад таго, каго эксплуатавалі гаспадары – прыгонных сялян або вольнанаёмных работнікаў, мануфактуры падзяляліся на вотчынныя (феадальныя) або купецкія. На фоне індустрыялізацыі краін Заходняй Еўропы развіццё рамесна-прамысловай вытворчасці ў Рэчы Паспалітай, у тым ліку Беларусі, выглядала вельмі сціпла.

Палітычнае і сацыяльна-эканамічнае развіццё краіны суправаджалася канфесійнымі пераўтварэннямі. У канцы XV– пачатку XVI ст. рымская каталіцкая царква ў Заходняй Еўропе ўступіла ў паласу працяглага крызісу, вынікам якога стаў другі вялікі раскол у хрысціянстве – рэфармацыя. Акт Варшаўскай канфедэрацыі 1573 г. пра свабоду веравызнання абвясціў рэлігійны мір у Рэчы Паспалітай. Але колькасць пратэстантаў на беларускіх землях пачала змяншацца. Асноўную ролю ў контррэфармацыі на Беларусі, як і ва ўсёй Еўропе, адыгралі каталіцкія манаскія ордэны, асабліва ордэн езуітаў.

Праваслаўная царква ВКЛ у той час знаходзілася ў заняпадзе. Ідэолагамі царкоўнай уніі з праваслаўнага боку сталі ўладзімірскі і брэсцкі епіскап Іпацый Пацей і брэсцкі епіскап Кірыла Тарлецкі. Унія з каталіцкай царкоўнай была падпісана 8 кастрычніка 1596 г. на царкоўным саборы ў Брэсце. Часам распаўсюджанне ўніяцтва сустракала супраціўленне праваслаўных. Так, у 1623 г. у Віцебску адбылося іх паўстанне, якое скончылася забойствам уніяцкага епіскапа І. Кунцэвіча. Але на працягу XVII–XVIII стст. уніяцтва становіцца самым масавым веравызнаннем у Беларусі.

6. Войны XVII– пачатку XVIII ст. на Беларусі. Знешняя палітыка Рэчы Паспалітай. У канцы XVI ст., пасля перамогі ў Лівонскай вайне знешнепалітычныя пазіцыі Рэчы Паспалітай здаваліся дастаткова моцнымі. Казацкія атрады перайшлі на службу да караля і пераўтварыліся ў добра арганізаванае, прафесійнае войска, якое перакрыла крымскім татарам шлях на Украіну і Беларусь. Крымскае ханства цяпер магло пагражаць Рэчы Паспалітай толькі ў саюзе з іншымі дзяржавамі. А Рэч Паспалітая атрымала магчымасць больш актыўна ўплываць на падзеі ў суседніх краінах. Так, восенню 1604 г. пры падтрымцы караля Жыгімонта III Вазы на Маскву рушыў 3-тысячны атрад на чале з быццам цудам ацалелым сынам Івана Грознага царэвічам Дзмітрыем, які выказаў намер заняць бацькаў трон. Пры падтрымцы маскоўскага баярства самазванец увайшоў у Маскву і там быў каранаваны на царства пад іменем Дзмітрыя I. Але праз год у Маскве выбухнула паўстанне і ён быў забіты.

Вясной 1607 г. у Шклове з’явіўся другі самазванец, Ілжэдзмітрый II, які з войскам авантурыстаў рушыў на Маскву, але быў спынены арміяй цара Васіля Шуйскага ля самай сталіцы, у вёсцы Тушын.

Баярская апазіцыя ў Маскве звергла Шуйскага і прапанавала царскую карону сыну Жыгімонта III. У жніўні 1610 г. 7 найбольш знатных

баяр заключылі з каралём дагавор пра саюз Рэчы Паспалітай з Маскоўскай дзяржавай праз абранне царом 15-гадовага каралевіча Уладзіслава. У верасні 1610 г. польскае і літвінскае войскі занялі Маскву. Стварылася рэальная пагроза знікнення самастойнага Маскоўскага царства.

Аднак у лістападзе 1612 г. удзельнікі народнага апалчэння прымусілі да капітуляцыі заціснуты ў Крамлі польска-літоўскі гарнізон. Земскі сабор 1613 г. абраў царом 16-гадовага Міхаіла Раманава. Імкнучыся вярнуць трон, каралевіч Уладзіслаў у 1617–1618 гг. узначаліў няўдалы паход на Маскву. 1 снежня 1618 г. паміж бакамі, якія ваявалі, было падпісана Дзевулінскае перамір’е, паводле якога ў склад ВКЛ увайшлі Смаленск, Мажайск, Дарагабуж, Вязьма, а да Кароны – землі Чарнігаўская і Северская. Каралевіч Уладзіслаў захаваў тытул «цара маскоўскага і ўсяе Русі», але на троне застаўся Міхаіл Раманаў.

Сацыяльна-эканамічнае становішча ВКЛ канца XVI– першай палове XVII ст. характарызавалася ўсталяваннем фальварачна-паншчынай сістэмы, умацаваннем зямельнай уласнасці феадалаў, якія імкнуліся павялічыць свой прыбытак шляхам павелічэння эксплуатацыі залежных сялян.

Умацаванне прыгнёту адчуваў таксама працоўны люд гарадоў і мястэчак ВКЛ, асабліва тых, якія належалі свецкім і духоўным асобам. Адным са спосабаў пазбаўлення ад феадальнага прыгнёту з’яўляліся ўцёкі на поўдзень ВКЛ. Там, за «парогамі» Дняпра, у Запарожскай Сечы ў канцы XVI ст. узнікла своеасаблівае, напалову ваеннае, этнічна неаднароднае саслоўе – запарожскае казацтва. Частка яго – так званыя рэестравыя казакі – знаходзіліся на службе ў караля Рэчы Паспалітай, мелі ўстойлівы прыбытак і пэўныя прывілеі.

Паўстанне запарожскіх казакоў, якое пачалося ў красавіку 1648 г., адыграла вызначальную ролю ва ўздыме антыфеадальнага руху на Беларусі. Пспехі паўстанцаў на чале з гетманам Б. Хмяльніцкім у маі 1648 г. у баях з каралеўскімі войскамі пад Жоўтымі Водамі і Корсунем выклікалі ўзброеныя выступленні беларускіх сялян і гараджан. Для падтрымкі народнага руху Б. Хмяльніцкі накіраваў на Беларусь казацкія «загоны» (атрады) на чале з Галавацкім, Крывашапкам, Нябабам, Хвясько і інш. Адначасова ад Гомеля да Барысава, Быхава і Магілёва рассылаліся гетманскія ўніверсалы з заклікам да паўстання. Да восені 1648 г. жыхары Мазыра, Турава, Гомеля, Рэчыцы і іх наваколляў «усе паказачыліся і пакляліся адзін другому стаяць да апошняга».

Асобныя фармаванні шляхты былі разбіты пад Кобрынам, Мазыром, Чэрыкавым і інш.

Чарговая перамога Б. Хмяльніцкага над польскім апалчэннем пад Піляўцамі 21 верасня 1648 г. актывізавала паўстанцкі рух на Беларусі. Мясцовая шляхта пачала фармаваць свае сілы і вербаваць наёмнікаў. Агульнае кіраўніцтва шляхецкім войскам было ўскладзена на вялікага гетмана літоўскага Я. Радзівіла. У кастрычніку 1648 г. шляхецкае войска на чале са стражнікам Мірскім пасля ўпартай барацьбы авалодала Пінскам і жорстка пакарала яго абаронцаў: забілі больш за 3 тыс. мяшчан, у тым ліку жанчын і дзяцей. Такі ж лёс спасціг абаронцаў Чэрыкава. У студзені 1649 г. Я. Радзівіл на чале 10-тысячнага войска прайшоў па Тураву, Петрыкаву, Мазыры, Бабруйску, Рэчыцы і на працягу зімы падавіў усе лакальныя ачагі паўстання.

Вясной 1649 г. з Украіны на Палессе прыбыў 3-тысячны загон палкоўніка Галоты і паўстанне ізноў стала разгарацца. Неўзабаве тут з'явіліся загоны Гаркушы, Пабадайлы, Крычэўскага і інш. Б. Хмяльніцкі працягваў накіроўваць казакоў на Беларусь, каб скаваць сілы Радзівіла і не дапусціць іх злучэння з каралеўскімі войскамі. Але 21 чэрвеня 1649 г. шляхце ўдалося разграміць групоўку сялянска-казацкіх паўстанцаў на чале з М. Крычэўскім, а затым лагер Пабадайлы каля Лоева. У выніку паўстанцкі рух рассяўся на асобныя плыні, страціў масавасць і набыў форму партызанскай барацьбы.

6 жніўня шляхецкае войска ВКЛ захапіла Кіеў і аб'ядналася з каралеўскім. 28 верасня 1651 г. Б. Хмяльніцкі быў вымушаны падпісаць нявыгадны для сябе Белацаркоўскі мір. Беларускія паўстанцы, якія засталіся без казацкай падтрымкі, не здолелі працягваць адкрытую барацьбу, некаторы час дзейнічалі паасобку, але ў далейшым былі вымушаны спыніць супраціўленне. Відавочна, што ў ліку прычын паражэння паўстання на Беларусі з'яўлялася адсутнасць такой арганізаванай сілы, як казацтва, і адзінага цэнтра кіравання. Усе выступленні, як сялян, так і мяшчан, былі лакальнымі і не скіроўваліся на дасягненне адзінай мэты. Тым не менш, па характары і маштабах яны мелі прыкметы антыфеадальнай вайны.

Адным з вынікаў казацкага паўстання на Украіне з'явілася ўваходжанне яе левабярэжнай часткі (Гецьманшчыны) у Расію пад пратэктарат маскоўскага цара. Але пераяслаўскі дагавор ператварыў канфлікт паміж казацтвам і польскай шляхтай у вайну РП з Расіяй.

Урад цара Аляксея Міхайлавіча імкнуўся да рэваншу за інтэрвенцыю Рэчы Паспалітай на пачатку XVII ст. Зручную сітуацыю для на-

нясення вырашальнага ўдару па Рэчы Паспалітай стварыла вайна ўкраінскіх казакоў супраць Кароны, якая зацягнулася і знясіліла апошнюю.

У маі 1654 г. тры вялікія арміі – з Вялікіх Лук, Вязьмы і Бранска – агульнай колькасцю да 80 тыс. чалавек уварваліся ў межы ВКЛ. Ім на дапамогу Б. Хмяльніцкі паслаў з Украіны 20-тысячны атрад пад начальам наказнога гетмана Івана Залатарэнкі, які павінен быў дзейнічаць у паўднёва-ўсходніх паветах Беларусі. На першым этапе вайны ВКЛ змагла выставіць супраць гэтай сілы 10–12-тысячнае апалчэнне мясцовай шляхты.

За першы год вайны руская армія авалодала тэрыторыямі да Дняпра на ўсходзе і да Дзвіны на поўначы Беларусі. Пасля захопу Вільні маскоўскі ўрад палічыў ліквідацыю ВКЛ як дзяржавы і анексію яго зямель справай вырашанай і пайшоў на часовае прымірэнне з Рэччу Паспалітай. У 1656 г. у Немежы, пад Вільняй, паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай было падпісана двухгадовае перамір'е.

Вясной 1660 г., пасля заключэння мірнага пагаднення са Швецыяй, Рэч Паспалітая змагла засяродзіць сілы на барацьбе з Масквой. З другой паловы 1660 г. ваенная ініцыятыва канчаткова пераходзіць у рукі польска-літоўскага камандавання. У 1661 г. сталіца ВКЛ была вызвалена. Рускія войскі не змаглі стрымаць націску і адступілі ў напрамку Полацка.

Абодва бакі былі знясілены ваеннымі дзеяннямі. Пасля працяглых і цяжкіх перамоў у 1667 г. у в. Андросава, каля Мсціслава, паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай было заключана пагадненне тэрмінам на 13,5 гадоў. Паводле яго ўмоў, Смаленскае і Чарнігаўскае ваяводства і ўкраінскія землі па левы бераг Дняпра адыходзілі да Расіі. Тэрыторыя ВКЛ паменшылася з 370 да 312 тыс. км².

Баланс сіл ва Усходняй Еўропе быў канчаткова парушаны на карысць Маскоўскай дзяржавы, якая выйшла на першае месца па магутнасці, завалодала ініцыятывай.

Шматгадовыя ваенныя дзеянні, палітыка татальнага спусташэння зямлі і вываду палонных прывялі Беларусь да дэмаграфічнай і гаспадарча-эканамічнай катастрофы, на стагоддзе адкінулі яе назад. Па стратах і адмоўных выніках вайна 1654–1667 г. была самай трагічнай у нашай гісторыі. З 1650 па 1667 г. колькасць насельніцтва скарацілася больш як удвая – з 2,9 да 1,4 млн чалавек. Большасць людзей гінулі не ў бітвах, а з голаду і эпідэміяй. Беларускія ваяводства абязлюдзелі таксама па прычыне перасяленняў, вывазу сялян і рамеснікаў у Расію.

Лекцыя 3

Спатрэбілася 125 гадоў, каб насельніцтва Беларусі дасягнула ўзроўню сярэдзіны XVII ст. Рэч Паспалітая выйшла з узрушэнняў сярэдзіны XVII ст. надзвычай аслабленай ва ўсіх адносінах – палітычных, эканамічных і дэмаграфічных.

У канцы XVII ст. на поўначы Еўропы склаліся эканамічныя і палітычныя перадумовы для перадзелу сфер уплыву паміж мацнейшымі дзяржавамі рэгіёна. Расія, Саксонія і Данія ўтварылі кааліцыю пад назвай «Паўночны саюз» (адсюль і назва вайны 1700–1721 гг.), паспрабавалі захапіць частку ўладанняў Швецыі. У жаданні вярнуць Лівонію, страчаную Рэччу Паспалітай у 1660 г. на карысць Швецыі, кароль польскі і вялікі князь літоўскі Аўгуст II, які быў адначасова і курфюрстам Саксоніі, у 1700 г. у саюзе з Даніяй і Расіяй выступіў супраць Швецыі.

Вайна пачалася няўдала для саюзнікаў. Шведская армія з Карлам XII на чале ў 1700–1701 гг. прымусіла капітуляваць Данію, пад Нарвай атрымала перамогу над расійскай арміяй, пад Рыгай разбіла саксонскае войска Аўгуста II і ў пачатку 1702 г. уступіла на тэрыторыю ВКЛ. Беларусь стала арэнай ваенных дзеянняў.

Ваенныя спусташэнні ўзмацніліся засухай, што спасцігла сельскую гаспадарку. Вялікім цяжарам для разрабаванага і збяднелага народа была эпідэмія, якая лютавала з 1708 па 1711 г. і выклікала вялікую смяротнасць. У Новагародку пасля яе засталася толькі палова жыхароў. Эпідэмія ў Гародні ў 1710 г. прыняла такія памеры, што «ўвесь горад застаўся пустым». Сельская гаспадарка, гарады, рамяство, гандаль прыйшлі ў глыбокі заняпад. Вялікай цаной заплаціў беларускі народ у гэтай вайне. Агульныя страты насельніцтва склалі каля 30%, а гэта больш за 700 тыс. чалавек (за гады вайны яго колькасць знізілася з 2,2 млн да 1,5 млн чалавек).

Лекцыя 4

СТАНОВІШЧА БЕЛАРУСКІХ ЗЯМЕЛЬ У СКЛАДЗЕ РАСІЙСКОЙ ДЗЯРЖАВЫ (КАНЕЦ XVIII – ДРУГАЯ ПАЛОВА XIX СТ.)

1. Падзелы Рэчы Паспалітай і ўключэнне беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі. Напрамкі палітыкі самадзяржаўя ў Беларусі.
2. Вайна 1812 г. Становішча ў Еўропе і Беларусі ў першай палове XIX ст.
3. Расійскі шлях эканамічнай і палітычнай мадэрнізацыі. Буржуазныя рэформы.
4. Паўстанне ў Польшчы, Літве і Беларусі 1863–1864 гг.

1. Падзелы Рэчы Паспалітай і ўключэнне беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі. Напрамкі палітыкі самадзяржаўя ў Беларусі. Заняпад, а ўслед за ім і знікненне з карты Еўропы некалі такой магутнай дзяржавы, як Рэч Паспалітая, былі абумоўлены шэрагам прычын. Шматлікія войны знісілі Рэч Паспалітую эканамічна. Разбурэнні, прынесеныя войнамі са Швецыяй (1655–1660), з украінскім казацтвам (1648–1654), Расіяй (1654–1667), ізноў са Швецыяй (1700–1721), выклікалі ў дзяржаве дэмаграфічны і гаспадарчы крызіс, адкінулі на дзесяткі гадоў назад яе ў эканамічным развіцці. Слабасць цэнтральнай улады і шляхецкая анархія, слабыя сувязі паміж рознымі часткамі дзяржавы, сацыяльныя канфлікты, канфесійныя і этнічныя супярэчнасці – усё гэта рабіла Рэч Паспалітую здабычай суседзяў.

Першы падзел Рэчы Паспалітай адбыўся ў 1772 г. Перад ім Расія ўзняла пытанне аб іншаверцах, але сойм адхіліў яе прапановы. Тады Расія і Прусія пайшлі на стварэнне канфедэрацыі у Слуцку і Торуні, якія дабіліся прыняцця закону аб раўнапраўі, а таксама пацвердзілі шляхецкія правы. Тады ўжо паўстала каталіцкая шляхта (Барская канфедэрацыя). Але канфедэраты прайгралі, і Аўстрыя, Расія, Прусія і Расія падзялілі Рэч Паспалітую.

Каб захаваць дзяржаву, кароль Станіслаў Аўгуст Панятоўскі падтрымаў рэфарматараў. Была створана Адукацыйная камісія, абмежавана

права *liberum veto*. Сойм павялічыў войска да 100 тыс. чалавек, забараніў шляхецкія канфедэрацыі. 3 мая 1791 г. сойм зацвердзіў Канстытуцыю. Але Расія падтрымала Таргавіцкую канфедэрацыю ворагаў рэформ, вайна ў абарону Кантытуцыі (1792) скончылася чарговым падзелам Рэчы Паспалітай у 1793 г. з боку Расіі і Прусіі.

Паўстанне на чале з Т. Касцюшкам (1794) з мэтай вяртання страчаных зямель завяршылася поўным разгромам яго ўдзельнікаў і захопам войскамі А. В. Суворова Варшавы. У выніку трэцяга падзелу Расіяй, Прусіяй і Аўстрыяй Рэчы Паспалітай (1795) апошняя назаўсёды знікла з карты Еўропы.

Пасля ўключэння беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі царскі ўрад праводзіў тут палітыку інтэграцыі новых тэрыторый з рускімі рэгіёнамі з пераарыентацыяй палітычнага, эканамічнага і культурнага жыцця Беларусі на Усход. Была распаўсюджана ўлада расійскіх адміністрацыйных органаў і ўстаноў, намесніцкіх, а пасля губернскіх ўпраўленняў, царскіх судаў і інш. У пачатку XIX ст. на беларускіх землях з 3-мільённым насельніцтвам былі створаны Віцебская, Магілёўская, Мінская, Віленская і Гродзенская губерні.

У сваёй саслоўнай палітыцы ўрад імкнуўся перш за ўсё задобрыць шляхту. Пры ўмове прынясення прысягі на вернасць расійскаму трону ёй надаваліся дваранскія правы: дазвалялася выкарыстанне Літоўскага Статута і польскай мовы ў мясцовым справаводстве, існаванне нацыянальнай адукацыі, каталіцкіх рэлігійных устаноў. Разам з тым, царскі ўрад актыўна праводзіў палітыку насаджэння землеўладання рускага дваранства і стварэння тым самым апоры ў захопленым краі. Усяго на тэрыторыі Беларусі Кацярына II і Павел I падаравалі ў прыватнае спадчыннае ўладанне больш за 200 тыс. рэвізскіх душ. Да 15 тыс. душ атрымаў Р. Пацёмкін, амаль 17 тыс. – П. Румянцаў, да 7 тыс. – генерал-фельдмаршал А. Сувораў. Прыгонніцтва на Беларусі пашыралася з прычыны запісу за землеўласнікамі часткі былых прывілеяваных і адносна свабодных катэгорый сельскага насельніцтва (зямянаў, панцырных баяр і інш.). Уводзілася невядомая дасюль рэкруцкая павіннасць. На Беларусі скасоўвалася Магдэбургскае права, а на гарады, якія яго мелі, і мястэчкі, прызнаныя цэнтрамі паветаў, пашыраліся прынцыпы расійскага гарадскога самакіравання. Жыхары шэрагу мястэчак, якія такіх правоў не атрымалі, прыраўноўваліся да сялян. Яўрэйскаму насельніцтву, якое пражывала ў Беларусі, указам 1794 г. забаранялася жыць у вёсках, займацца земляробствам і выязджаць у расійскія губерні.

2. Вайна 1812 г. Становішча ў Еўропе і Беларусі ў першай палове XIX ст. XIX ст. ў Заходняй Еўропе пачыналася з актыўнай знешняй палітыкі імператара Францыі Напалеона Банапарта, які імкнуўся падпарадкаваць сабе ўсе краіны сусвету, у тым ліку і Расію. Так, Напалеон разграміў Прусію, Аўстрыю, Італію, Галандыю, а ў лістападзе 1806 г. заняў прускую частку Польшчы, дзе было створана Герцагства Варшаўскае як плацдарм для нападу на Расію.

12 чэрвеня 1812 г. армія Напалеона пераправілася праз Нёман у раёне Коўна і ўварвалася ў межы Расійскай дзяржавы. «Вялікая армія» мела ў прыграніччы амаль трохразовую колькасную перавагу над праціўнікам. У яе складзе былі шляхцічы з Польшчы, Літвы і Беларусі. Толькі князь Д. Радзівіл за свой кошт выставіў 3-тысячны ўланскі полк, які ўжо 16 чэрвеня адным з першых урачыста ўступіў у Вільню. У чэрвені – ліпені адбыліся жорсткія баі пад Кобрынам, Мірам, Полацкам. Але рускія войскі адступалі і Напалеон прыняў рашэнне рухацца ўслед за імі, маючы на мэце ўзяць Маскву.

У Беларусі Напалеон знайшоў нямала прыхільнікаў сярод тых, хто верыў у яго абяцанні адрадзіць былую дзяржаўнасць і сустрэкаў французскія войскі як вызваліцеляў. 19 чэрвеня 1812 г. у Вільні была створана Часовая камісія ўрада Вялікага княства Літоўскага, ад якой патрабавалася забяспечваць усім неабходным французскую армію.

У этнічна рускіх землях напалеонаўская армія адразу ж сустрэла ўпарты супраціў усіх пластоў насельніцтва. 26 жніўня 1812 г. адбылася бітва пад Барадзіном, у якой французская армія, хоць і была аслаблена, але працягвала рух наперад і без бою заняла Маскву. Рускі ўрад адмовіўся весці перамовы аб міры, нарошчваючы сваю вайсковую перавагу. У кастрычніку Напалеону прыйшлося адступаць з Масквы па спустошанай смаленскай дарозе. 14–16 лістапада пры пераправе праз раку Бярэзіну каля в. Студзёнка, на поўнач ад Барысава, Напалеон згубіў больш за 20 тыс. чалавек. Далейшае адступленне яго арміі страціла кантроль камандзіраў і ператварылася ва ўцёкі. Свой уклад у разгром рэшткаў захопнікаў унеслі ўзброеныя атрады сялян.

Гэта вайна прынесла вялікія спусташэнні Беларусі: загінула шмат людзей, былі разбураны многія паселішчы, амаль напалову скарацілася колькасць жывёлы і зменшыліся пасяўныя плошчы. Аднак царскі ўрад і ў гэтых умовах працягваў адстойваць прыгонніцкія парадкі.

Паводле рашэння Венскага кангрэса (1815) да Расіі было далучана былое Герцагства Варшаўскае. Яго шляхта атрымала пэўную аўтаномію, але была вымушана падпарадкоўвацца царскаму намесніку.

3. Расійскі шлях эканамічнай і палітычнай мадэрнізацыі. Буржуазныя рэформы. Крымская вайна 1853–1856 гг. паказала ўсю глыбіню адсталасці феадальнай Расіі ад перадавых еўрапейскіх краін, а размах сялянскага руху, які нарастаў, напалохаў вярхі, што вымусіла цара Аляксандра II у 1856 г. канстатаваць небяспеку далейшага зацягвання з адменай прыгоннага права, бо яна магла ажыццявіцца знізу. Падрыхтоўку рэформы пачалі з беларуска-літоўскіх губерняў. Каб забяспечыць сабе грамадскую падтрымку, імператар праз віленскага генерал-губернатора У. І. Назімава арганізаваў «ініцыятыву» з боку памешчыкаў Віленскай, Гродзенскай і Ковенскай губерняў.

Царскі ўрад не рашыўся вызваляць сялян зусім без зямлі, але ім атрымаць зямлю ва ўласнасць можна было толькі за выкуп, сума якога вызначалася аброкам, капіталізаваным з 6% гадавых. Паколькі такая сума значна перавышала рэальны рынкавы кошт зямлі, то памешчыкі фактычна атрымоўвалі кампенсацыю за страту ўласнасці над асобай селяніна. Ва ўсходнебеларускім рэгіёне, дзе захавалася абшчына, ўстанаўліваліся фіксаваныя памеры сялянскіх надзелаў (вышэйшы ад 4 да 5,5 дзесяцін і ніжэйшы ад 1 да 2 дзесяцін). У Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губернях існавала падворнае землекарыстанне і тут сялянам пакідаўся іх дарэформенны надзел. Дзяржава закладвала за сялян 4/5 выкупной сумы, а вяртаць гэту пазыку – так званыя штогадовыя выкупныя плацяжы – даводзілася з вялікімі працэнтамі. Адрозненні ва ўласнасць можна было толькі сядзібу, палявы надзел выкупляўся са згоды памешчыка. Да заключэння выкупнога пагаднення сялянам за карыстанне надзелямі трэба было выконваць на карысць памешчыка павіннасці – паншчыну ці аброк. Гэтыя часова-абавязаныя адносіны афармляліся ўстаўнымі граматамі і маглі цягнуцца 9 гадоў. Памешчыкі мелі права пакінуць за сабой не толькі лепшыя ворыўныя землі, але і так званыя сервітутныя: сенажаці, выганы, вадапоі, лясы, азёры, без якіх сялянская гаспадарка звычайна не магла абысціся. Прадугледжваўся новы парадак кіравання сялянамі, заснаваны на выбарнасці ніжэйшага звяна – сельскіх старостаў і валасных праўленняў.

«Палажэнні» аб выхадзе на волю прыгонных сялян і маніфест, якім абвешчалася аб гэтым насельніцтву, Аляксандр II падпісаў 19 лютага 1861 г. У беларускіх губернях рэформа была афіцыйна аб'яўлена ў сакавіку – маі. Да сялян хутка дайшло, што яны падманутыя ў сваіх чаканнях. У 1861 г. адбылося каля 400 хваляванняў беларускіх сялян. Урад прадбачыў абвастрэнне сітуацыі і яшчэ напярэдадні рэформы

размясціў тут больш за 100 тыс. салдат, што дазволіла яму адбіць першы, самы моцны, націск сялянскага руху.

Паўстанне 1863 г. рэзка ўскладніла палітычную сітуацыю ў заходніх губернях імперыі. Урад, напалоханы аграрнымі дэкрэтамі паўстанцаў, магчымасцю масавага ўдзелу ў паўстанні сялян, каб адцягнуць іх на свой бок, вымушаны быў змяніць некаторыя ўмовы рэформы. Паводле спецыяльных царскіх указаў, у беларускіх рэгіёнах спыняліся часоваабавязаныя адносіны, і сяляне, незалежна ад згоды памешчыкаў, тэрмінова пераводзіліся на абавязковы выкуп зямельных надзеляў, прычым памер выкупных плацяжоў зніжаўся на 20%. Тым, хто быў абезземелены памешчыкамі ў перадрэформенны перыяд, поўнаасцю ці часткова вярталіся надзелы. Было заяўлена і пра захаванне права сялян на карыстанне сервітутнымі ўгоддзямі. Па выніках аграрных рэформ звыш паловы ўсіх зямель Беларусі змаглі захаваць за сабой дваране-памешчыкі, сялянам жа дасталася трэцяя частка, рэштку ўтрымлівалі казна, царква і іншыя ўстановы.

Уступкі самадзяржаўя патрабаванням буржуазнага развіцця краіны выявіліся таксама ў правядзенні на працягу 60–70-х гг. у Расіі земскай, судовай, цэнзурнай, школьнай, гарадской і ваеннай рэформ. Аднак праводзіліся яны паступова і не ўсюды. У Беларусі царскі ўрад пакуль не рашыўся ўвесці земскае самакіраванне, бо не давяраў мясцовым памешчыкам. З гэтай жа прычыны адклалася да 1872 г. судовая рэформа. На 5 гадоў пазней, у 1875 г., была праведзена гарадская рэформа, згодна з якой у гарадах ствараліся гарадскія думы – органы самакіравання; выбары ў іх ажыццяўляліся на аснове маёмаснага цэнзу. Паводле ваеннай рэформы рэкруцкая сістэма камплектавання арміі змянялася ўсеагульнай воінскай павіннасцю са скарачаным тэрмінам службы. Школьная рэформа ўводзіла прынцыпы ўсесаслоўнасці адукацыі, цэнзурная – некалькі пашырала магчымасці друку, праўда, не беларускага. Паколькі сутнасць палітыкі царызму ў заходніх губернях вызначалі вялікадзяржаўныя, русіфікатарскія задачы, то буржуазныя накірункі гэтых рэформ быў больш абмежаваны, чым у цэнтральнай Расіі.

4. Паўстанне ў Польшчы, Літве і Беларусі 1863–1864 гг. Абвастэрэнне сітуацыі ў беларускай вёсцы ў сувязі з адменай прыгоннага права і чаканнем сялян сапраўднай волі па часе супала з ажыўленнем нацыянальнага руху на тэрыторыях былой Рэчы Паспалітай. Актыўнасць палякаў працягвала нарастаць і перакідвацца на літоўскія і беларускія землі.

У нацыянальна-вызваленчым руху аформіліся дзве палітычныя групы: «чырвоныя» і «белыя». «Чырвоныя» меркавалі аднавіць незалежнасць Польшчы праз народнае паўстанне, найбольш радыкальныя з іх (левыя) выказваліся за рэспубліканскі і дэмакратычны лад, самавызначэнне народаў, разлічвалі на падтрымку рэвалюцыйных сіл Расіі. «Белыя», што прадстаўлялі інтарэсы буйных землеўладальнікаў і вярхоў буржуазіі, імкнуліся не дапусціць, каб паўстанне перарасло ў сялянскую рэвалюцыю, а спадзяванні на аднаўленне незалежнасці звязвалі з націскам на Расію заходнееўрапейскіх дзяржаў. Для кіравання і каардынацыі падрыхтоўкі паўстання ў Варшаве ў сакавіку 1862 г. быў створаны Цэнтральны нацыянальны камітэт (ЦНК) на чале з «чырвонымі» Я. Дамброўскім, З. Серакоўскім, В. Урублеўскім.

Пад уплывам гэтых падзей складвалася сітуацыя ў Беларусі, дзе найбольш актыўную ролю адыгрываў Кастусь Каліноўскі (1838–1864), шляхціч з Гродзеншчыны, рэвалюцыянер-дэмакрат, публіцыст і паэт. Сумесна з В. Урублеўскім і Ф. Ражанскім выдаваў нелегальную газету «Мужыцкая праўда». На працягу 1862–1863 гг. выйшла сем яе нумароў. Сваім зместам газета тлумачыла сялянам антынародны характар аграрнай рэформы, раскрывала імперскую палітыку самадзяржаўя, абараняла скасаваную ўладамі ўніяцкую царкву.

Летам 1862 г. з мэтай падрыхтоўкі паўстання ў Беларусі і Літве ў Вільні стварыўся Літоўскі правінцыйны камітэт (ЛПК), фармальна падначалены ЦНК. У ім былі прадстаўлены літоўска-беларускія «чырвоныя», а старшынёй з кастрычніка 1862 г. стаў К. Каліноўскі. ЛПК ініцыяваў збор сродкаў на паўстанне, стварэнне мясцовых рэвалюцыйных арганізацый: гродзенскай, мінскай, навагрудскай і іншых.

Паўстанне выбухнула ў Царстве Польскім у ноч з 22 на 23 студзеня 1863 г. нападам на рускія гарнізоны ў розных частках краіны. Нагодай выступлення стала правядзенне рэкруцкага набору паводле спісаў, што ўключалі ўсіх «нядобронадзейных» маладых людзей. Заўчаснае выступленне ў Польшчы з'явілася поўнай нечаканасцю для мясцовых рэвалюцыянераў, але 1 лютага 1863 г. ЛПК абвясціў сябе Часовым правінцыйным урадам Літвы і Беларусі і абнародаваў праграмныя дакументы. Насельніцтва заклікалася падняцца на ўзброеную барацьбу, жыхары аб'яўляліся раўнапраўнымі грамадзянамі, незалежна ад саслоўнай прыналежнасці, нацыянальнасці і веравызнання. Ва ўласнасць сялян бязвыплатна перадаваліся зямельныя надзелы, якія знаходзіліся ў іх карыстанні, а з памешчыкамі за зямлю разлічвалася

дзяржава. Беззямельныя сяляне, але толькі ўдзельнікі паўстання, павінны былі атрымаць па 3 маргі зямлі (каля 2 га). Рэкруцтва замянялася трохгадовай усеагульнай вайскавай павіннасцю. Аднаўлялася ўніяцкая царква.

Першыя атрады паўстанцаў з'явіліся ў заходніх паветах Беларусі з Польшчы ўжо ў канцы студзеня 1863 г. Большасць мясцовых атрадаў сфарміраваліся ў сакавіку – красавіку. У іх склад увайшлі дробная шляхта, навучэнцкая моладзь, рамеснікі, сяляне, афіцэры, што пакінулі царскую армію. Агульнага плана дзеянняў і ўзаемнай каардынацыі не было. Паўстанцы дзейнічалі партызанскімі метадамі. Усяго на Беларусі (у сучасных яе межах) з лютага па жнівень 1863 г. было зафіксавана 46 баёў і сутычак паўстанцаў з царскімі войскамі; 2/3 з іх адбыліся на Гродзеншчыне і Віленшчыне.

Калі першапачаткова ініцыятыва належала «чырвоным» і прычым іх радыкальнай, левай, частцы, то з развіццём паўстання да яго далучыліся «белыя», каб пазбавіць рэвалюцыйнай накіраванасці. «Белыя» ўстанавілі кантроль над кіруючымі органамі ў Варшаве і ў сакавіку 1863 г. па ўказанні адтуль быў створаны Адзел кіраўніцтва правінцыямі Літвы на чале з памешчыкам Я. Гейштарам. К. Каліноўскі пасля рэзкага пратэсту супраць гэтай акцыі, не знайшоўшы дастатковай апары, прыняў пасаду гродзенскага ваяводскага камісара. Прыход «белых» да кіраўніцтва кампраметаваў справу ў вачах сялянскіх мас: яны ўспрымалі гэта як выступленне паноў супраць «цара-вызваліцеля» з мэтай аднаўлення прыгону. Такое ўяўленне падтрымлівала ў сялян і праваслаўная царква. У выніку асноўная маса беларускага сялянства не далучылася да паўстанцаў.

Урады Англіі і Францыі адкрыта спачувалі паўстанню, але абмежаваліся толькі дыпламатычнымі сродкамі. Адначасова ўрадавы друк, рускія кансерватары і лібералы разгарнулі шавіністычную кампанію як супраць паўстанцаў, так і ўласных рэвалюцыйных дэмакратаў.

У такіх неспрыяльных умовах выявілася няздольнасць «белых» кіраваць паўстаннем. Іх арганізацыі не вытрымлівалі тэрору ўлад. У чэрвені 1863 г., пасля арышту многіх членаў Адзела кіраўніцтва правінцыямі Літвы, у яго былі ўведзены Каліноўскі і іншыя левыя. Яны неўзабаве стварылі так званы Літоўска-Беларускі чырвоны жонд – падпольны ўрад, які спрабаваў удыхнуць у паўстанне новыя сілы. Але рэальных поспехаў дасягнуць не ўдалося. Генерал-губернатар М. Мураўёў, празваны «Вешальнікам», тапіў паўстанне ў крыві, а памешчыкі

Лекцыя 4

ўключыліся ў кампанію збору вернападданіцкіх адрасоў. Восенню 1863 г. узброеная барацьба на Беларусі спынілася.

К. Каліноўскі быў арыштаваны і 10 сакавіка 1864 г. публічна павешаны на Лукішскай плошчы ў Вільні. Паводле прыговораў царскіх судоў 128 паўстанцаў былі пакараны смерцю, больш за 850 асуджаны на катаргу, каля 12 тыс. чалавек сасланы і выселены. У Беларусі і Літве быў устаноўлены рэжым выключных законаў, накіраваны на змяншэнне польскага ўплыву і ўзмацненне русіфікацыі краю.

Паўстанне 1863–1864 гг. стала апошнім значным выступленнем палякаў і літвінаў за аднаўленне дзяржаўнасці на землях былой Рэчы Паспалітай і Вялікага княства Літоўскага. У далейшым нацыянальна-вызваленчыя рухі ў Польшчы і Беларусі ўжо не змяшчаліся ў адным рэчышчы, у кожнага з іх фармаваліся свае мэты і ўласны шлях.

Лекцыя 5

СТАНОВІШЧА БЕЛАРУСКІХ ЗЯМЕЛЬ У СКЛАДЗЕ РАСІЙСКОЙ ДЗЯРЖАВЫ (КАНЕЦ ХІХ СТ.– КАСТРЫЧНІК 1917 Г.)

1. Узнікненне агульнарасійскіх і беларускіх партый. Рэвалюцыя 1905–1907 гг.
2. Эканамічнае развіццё беларускіх зямель у пачатку ХХ ст. Сталыпінская аграрная рэформа і асаблівасці яе здзяйснення ў Беларусі.
3. Беларусь у час Першай сусветнай вайны.
4. Лютаўская рэвалюцыя і фармаванне новай улады.
5. Абвастрэнне сацыяльна-эканамічнага, палітычнага крызісаў. Кастрычніцкая рэвалюцыя.

1. Узнікненне агульнарасійскіх і беларускіх партый. Рэвалюцыя 1905–1907 гг. Грамадскі лад большасці еўрапейскіх краін у ХІХ ст. засвоіў парламенцкую форму кіравання і партыйна-палітычную сістэму выяўлення грамадскіх інтарэсаў. Партыі кансерватыўнага і ліберальнага накірункаў саборнічалі паміж сабой за права мець сваіх прадстаўнікоў у парламентах, уплываць на дзейнасць урадаў (у Германіі, Аўстра-Венгрыі) альбо нават фарраваць іх (у Англіі, Францыі). Напрыканцы ХІХ ст. у партыйным жыцці заходнееўрапейскіх краін узніклі партыі сацыялістычнай арыентацыі, якія перажылі радыкалізм К. Маркса, адцураліся ад рэвалюцыйных лозунгаў і ўзяліся адстойваць інтарэсы рабочых і сярэдніх слаёў грамадства парламенцкімі сродкамі.

Палітычныя партыі і групы ў Беларусі ў канцы ХІХ– пачатку ХХ ст. падзяляліся на: 1) кансерватыўна-манархічныя; 2) ліберальна-апазіцыйныя; 3) сацыял-дэмакратычныя; 4) неанародніцкія. Сярод іх вызначаліся агульнарасійскія і нацыянальныя.

Арганізацыі расійскага манархічнага напрамку на Беларусі былі вельмі слабыя. Больш прыкметным быў ліберальна-апазіцыйны рух. Мясцовыя дваране патрабавалі ўвесці земствы, скасаваць абшчыннае землекарыстанне, узмацніць ахову прыватнай зямельнай уласнасці. Ліберальная гарадская інтэлігенцыя гуртавалася вакол культурна-асветніцкіх таварыстваў. На падставе ліберальных плыняў у 1905 г.

узнiклi арганiзацыi канстытуцыйных дэмакратаў (кадэты). Галоўнае iх патрабаванне ў той час – канстытуцыйная манархiя.

Сацыял-дэмакратычныя iдэi знайшлi распаўсюджанне перш за ўсё ў асяроддзi яўрэйскiх рабочых, якiя складалi большасць гарадскiх працоўных Беларусi. Першы марксісцкi (сацыял-дэмакратычны) гурток быў утвораны студэнтам Э. Абрамовiчам у Мiнску летам 1884 г.

У вераснi 1897 г. у Вiльнi адбыўся з'езд прадстаўнiкоў яўрэйскiх сацыял-дэмакратычных арганiзацый, на якiм утварыўся Бунд – Усеагульны яўрэйскi рабочы саюз у Лiтве, Польшчы i Расiі. Узникненне рэгіянальных сацыял-дэмакратычных арганiзацый паставiла на чаргу пытанне пра iх аб'яднанне ў партыю. З гэтай нагоды ў Мiнску ў пачатку сакавіка 1898 г. быў скліканы I з'езд РСДРП, але рэальнае ўтварэнне партыi адбылося ў 1903 г., калi ў Бруселi, а потым у Лондане прайшоў II з'езд РСДРП. Яго ўдзельнiкi прынялi праграму партыi, у якой абвясчалiся блiжэйшыя (звяржэнне самаўладдзя) i перспектыўныя (пабудова сацыялістычнага грамадства) задачы рабочага класа. Пры абраннi кіруючых органаў РСДРП i рэдакцыi газеты «Искра» дэлегаты падзялiліся на «большавiкоў» i «меншавiкоў». Першыя – прыхiльнiкi больш радыкальнай тактыкi – згрупавалiся вакол У. I. Ленiна, а астатнiх узначалiў Г. Плеханаў.

Значны ўплыў на развіццё грамадска-палітычнага руху ў Беларусi аказвалi неанароднiцкiя арганiзацыi, якiя таксама ставiлі рэвалюцыйныя мэты, але ў сваёй працы арыентавалiся на сялянства. У студзенi 1902 г. былыя народнiкi ўтварылі агульнарасійскую партыю сацыялістаў-рэвалюцыянераў. Эсэры бачылі сацыялізм як згуртаванне вытворчых асацыяцый у прамысловасцi i сельскай гаспадарцы. Па нацыянальным пытаннi эсэры выступалi за права нацыянальнасцей на самавызначэнне, федэратыўныя адносіны памiж iмi, увядзенне роднай мовы ва ўсе мясцовыя, грамадскiя i дзяржаўныя ўстановы. Галоўным тактычным сродкам барацьбы яны абвясцілі тэрор супраць царскiх саноўнiкаў.

У 1902 г. была створана Беларуска-рэвалюцыйная грамада. Праз год яна стала дзейнiчаць як партыя i набыла назву Беларускай сацыялістычнай грамады. Арганізатарамi грамады былі браты Антон i Иван Луцкевічы, В. Ластоўскi, В. Іваноўскi, А. Пашкевіч (Цётка) i iнш.

У праграме БСГ не праводзілася рознiцы памiж пралетарыятам, сялянствам i iншымi групамi працоўных. Як i эсэры, БСГ аб'яднала iх у адну сацыяльную катэгорыю – працоўны народ. Партыя склала аграрную праграму на аснове канфіскацыi ўсiх памешчыцкiх i iншых зя-

мель і яе ўраўняльнага размеркавання паміж працоўным сялянствам. Яна ж ставіла на мэце дабівацца аўтаноміі Паўночна-Заходняга краю з соймам у Вільні, культурна-нацыянальнай аўтаноміі для нацыянальных меншасцей.

Рэвалюцыя 1905–1907 гг. была выклікана рэзкім абвастрэннем эканамічнага і сацыяльна-палітычнага становішча ў сувязі з руска-японскай вайной (1904–1905). Штуршком да пачатку масавых выступяў пад палітычнымі лозунгамі стала «Крывавая нядзеля» – расстрэл імператарскімі войскамі ў Санкт-Пецярбургу мірнай дэманстрацыі рабочых на чале са святаром Гапонам 9 (22) студзеня 1905 г. Выступленні салідарнасці з рабочымі сталіцы ахапілі ўсю краіну. У студзені – сакавіку 1905 г. баставалі 810 тыс. прамысловых рабочых. У многіх месцах забастоўкі і дэманстрацыі суправаджаліся сутыкненнямі з войскамі і паліцыяй.

Усеагульная расійская стачка, што адбылася ў кастрычніку 1905 г. з удзелам больш за 2 млн працоўных, прымусіла Мікалая II падпісаць Маніфест з абвясчэннем асноўных грамадзянскіх правоў і свабод, у ім таксама гаварылася пра скліканне першага расійскага парламента – Дзяржаўнай Думы.

Маніфест 17 кастрычніка не спыніў рэвалюцыйнай барацьбы. Увосень 1905 г. актывізавалася сялянства, у лістападзе Сялянскі саюз абвясціў пра далучэнне да ўсеагульнай забастоўкі. Сяляне патрабавалі раздзелу памешчыцкай зямлі. На апошнім этапе рэвалюцыі (1906–1907) у сувязі з узмацненнем урадавага тэрору палітычная барацьба ў значнай ступені перамясцілася ў Дзяржаўную думу. Канцом рэвалюцыі лічыцца «пераварот» 3 (16) чэрвеня 1907 г., калі цар распусціў другую Дзяржаўную думу і абвясціў новы парадак выбараў у яе.

2. Эканамічнае развіццё беларускіх зямель у пачатку XX ст. Сталыпінская аграрная рэформа і асаблівасці яе здзяйснення ў Беларусі. Ідучы па сусветным шляху эканамічных пераўтварэнняў, на рубяжы XIX–XX стст. паводле агульнага колькаснага паказчыку сусветнага сукупнага фінансава-эканамічнага і ваенна-тэхнічнага патэнцыялу Расійская імперыя займала пятае месца. Аб’ём прамысловай вытворчасці ў 1900 г. склаў 5% ад сусветнай прамысловай прадукцыі.

Эканоміка Беларусі, якая з’яўлялася часткай народна-гаспадарчага комплексу Расійскай імперыі, развівалася па тых жа эканамічных законах. Ішоў працэс канцэнтрацыі вытворчасці, выцяснення дробных

прадпрыемстваў буйнымі капіталістычнымі фабрыкамі і заводамі. Так, калі колькасць цэнзавых прадпрыемстваў за 1900–1913 гг. павялічылася на 61,2%, то дробных – усяго на 17%. Аднавадзін валавая прадукцыя буйной прамысловасці ўзрасла на 229,6%, а дробнай – на 110%. Тым не менш, у 1913 г. вытворчасць дробнай і саматужнай прамысловасці Беларусі складала 53,5%, а буйной – 46,5% усёй валавай прадукцыі. Але аблічча асноўных галін прамысловасці Беларусі вызначалі ўжо фабрыкі і заводы.

У 1913 г. вядучымі заставаліся харчовая прамысловаць, удзельная вага якой складала 26% ад аб’ёму буйной прамысловасці, лесанарыхтоўкі і сплаў – 16,8, дрэваапрацоўчая – 16,1, папяровая – 7, чыгуначныя і рамонтныя майстэрні – 5,8, шкляная – 5,7, тэкстыльная – 4,8, гарбарна-абутковая – 4,1, металаапрацоўчая – 3,8, запалкавая – 2,9.

У пачатку XX ст. у прамысловасці Беларусі пачалі ўзнікаць манопалістычныя аб’яднанні. Нарастаў працэс акцыянавання прадпрыемстваў. Напярэдадні першай сусветнай вайны налічвалася ўжо 34 акцыянерныя прадпрыемствы. Эканамічны ўздым стварыў спрыяльныя ўмовы для замежных інвестыцый. Аб’ём вытворчасці на прадпрыемствах, якія належалі замежным уласнікам і замежным акцыянерным таварыствам, за 1900–1913 гг. павялічыўся ў 11,6 раза.

Агульная працягласць чыгуначных пуцей складала ў 1914 г. 3,9 тыс. км. Хутка ішло будаўніцтва шашэйных дарог. Па-ранейшаму важную ролю адыгрываў водны транспарт.

Развіццё прамысловасці і транспарту садзейнічала далейшаму росту гарадоў і гарадскога насельніцтва. Найбуйнейшымі фабрычна-завадскімі цэнтрамі да 1913 г. сталі Мінск, Віцебск, Гродна, Пінск, Гомель, Магілёў, Бабруйск, Барысаў, Рэчыца, Орша. Аднак у цэлым па Беларусі і ў гэты час было характэрна пераважае размяшчэнне прамысловасці ў сельскай мясцовасці – бліжэй да крыніц сыравіны і таннай рабочай сілы. Удзельная вага такіх прадпрыемстваў у 1900–1913 гг. павялічылася з 65,7 да 68%, а рабочых на іх – з 45,4 да 51,4%. Агульная колькасць асоб наёмнай працы ў Беларусі да 1914 г. дасягнула 514 тыс. чалавек.

У пачатку XX ст. капіталістычныя адносіны ўсё больш і больш укараняюцца і ў сельскай гаспадарцы. Паскарэнню развіцця капіталізму ў сельскай гаспадарцы і сацыяльнаму расслаенню вёскі садзейнічала сталыпінская аграрная рэформа. Пачатак рэформе быў пакладзены ўказам ад 9 лістапада 1906 г., паводле якога кожны гаспадар, уладаль-

нік надзельнай зямлі па абшчыннаму праву, мог у любы час патрабаваць замацавання яе ў асабістую ўласнасць. Рэформа атрымала развіццё ў шэрагу законаў буржуазнага характару, якія былі прыняты на працягу 1906–1912 гг. Ажыццяўленне рэформы ішло па некалькіх напрамках: разбурэнне абшчыны, стварэнне хутароў і адрубоў, перасяленне «лішніх» сялян у Сібір і на Далёкі Усход.

У заходніх раёнах Беларусі (Гродзенская, Мінская, Віленская губерні) сялянская абшчына была ліквідавана ўжо даўно. У Магілёўскай і Віцебскай губернях устарэлую абшчынную форму землеўладання трэба было разбурыць. Важным сродкам ажыццяўлення новай аграрнай палітыкі стаў сялянскі зямельны банк, дзейнасць якога спрыяла стварэнню хутароў і адрубоў. Ён аказваў шмат паслуг памешчыкам у продажы іх зямлі.

У выніку сталыпінскай аграрнай рэформы заможная частка насельніцтва ў беларускай вёсцы да 1914 г. павялічалася да 12% двароў, у той час як бедната складала не менш за 68% двароў. У сацыяльным раслаенні вёскі знаходзіў сваё ўвасабленне працэс развіцця капіталізму, які павінен быў ператварыць сялян у сельскагаспадарчых рабочых, пралетарыяў, а заможных сялян – у сельскую буржуазію. Але галоўным гаспадаром у вёсцы, як і раней, заставаўся памешчыкі. Сталыпінская рэформа не была выканана ў поўнай меры і не зняла вастрыні аграрнага пытання.

3. Беларусь у час Першай сусветнай вайны. Першая сусветная вайна пачалася 19 ліпеня (1 жніўня) 1914 г. Яе прычынай з’явіліся барацьба паміж буйнейшымі вядучымі краінамі Еўропы за перадзел ужо падзеленага свету (калоній, рынкаў і інш.). У канцы XIX – пачатку XX ст. утварыліся два варожых саюзы краін: Германія – Італія – Аўстра-Венгрыя (Траісты саюз) і Англія – Францыя – Расія (Антанта).

Падставай для развязвання вайны стала забойства сербскім тэрарыстам наследніка аўстра-венгерскага трона ў г. Сараева. Расія заступілася за Сербію, якой пагражаў напад з боку Аўстра-Венгрыі, і тым справакавала Германію да аб’яўлення вайны. Кайзер Вільгельм II планавалі шляхам маланкавай вайны перамагчы Францыю, а потым «узаяцца» за Расію. Ратуючы Францыю, расійская армія пачала баявыя дзеянні ва Усходняй Прусіі, але пацярпела паражэнне і саступіла немцам Царства Польскае. Фронт імкліва набліжаўся да Беларусі. У пачатку верасня 1915 г. расійская армія пакінула Вільню, Гродна, Брэст

і іншыя гарады Беларусі. У кастрычніку 1915 г. фронт стабілізаваўся па лініі Дзвінск – Паставы – Нясвіж – Пінск. Стаўка Вярхоўнага галоўнакамандавання расійскіх войскаў перамясцілася з Баранавіч у Магілёў. У Мінску размясціўся штаб Заходняга фронту. Гарады і мястэчкі былі перапоўнены штабамі, шпіталямі, складамі і майстэрнямі па рамонту зброі.

Вайна прынесла бедствы беларускаму народу. Гінула мірнае насельніцтва, руйнаваліся гарады і вёскі, знішчаліся матэрыяльныя і духоўныя каштоўнасці. У сувязі з наступленнем германскіх войскаў з Польшчы, Літвы і заходніх паведаў Беларусі рушылі ў бежанцы больш за 1 млн. 700 тыс. чалавек. Да восені 1915 г. яны запоўнілі ўсю ўсходнюю частку Беларусі. Становішча гэтых людзей было надзвычай цяжкім. Доля прадукцыі мясцовай прамысловасці, прызначанай для цывільнага насельніцтва, складала толькі 15–16% даваеннага ўзроўню.

У выключна цяжкім становішчы апынулася сельская гаспадарка Беларусі. Больш за палову ўсіх працаздольных мужчын беларускай вёскі былі мабілізаваны і адпраўлены на фронт. Цяжкім ярмом для сялян Беларусі з’яўляліся масавыя рэквізіцыі жывёлы, прадуктаў харчавання і фуражу. Цэны на прадукты харчавання і адзенне на Беларусі да 1917 г. павялічыліся ў 5–8 разоў у параўнанні з 1913 г.

Немцы захапілі заходнюю частку Беларусі, імкнуліся дзейнічаць больш гнутка ў параўнанні з царскім урадам у адносінах да нацыянальных праблем. Больш таго, нямецкая адміністрацыя паспрабавала выкарыстаць беларускі нацыянальны рух у сваіх мэтах. Беларускія дзеячы пастараліся таксама атрымаць выгаду з той сітуацыі. У 1915 г. браты Луцкевічы з рэшткаў грамадаўскіх гурткоў у Вільні стварылі Беларускаю сацыял-дэмакратычную рабочую групу, якую афіцыйна аб’явілі філіяй БСГ. Пасля таго як кіраўніцтва Германіі заявіла, што «вызваленныя ад Расіі землі не вернуцца зноў пад маскоўскае ярмо», віленскія грамадоўцы разгарнулі актыўныя дзеянні на конт дзяржаўнага самавызначэння. У пачатку 1916 г. фельд-маршал Гіндэнбург у загадзе пра школы ў акупаваным краі абвясціў беларускую мову раўнапраўнай з польскай, літоўскай і яўрэйскай. Неўзабаве тут адкрылася каля 300 беларускіх школ, пачалося выданне на беларускай мове заклікаў, брашур, газеты «Гоман».

Каардынацыйным палітычным цэнтрам беларускага руху на акупаванай тэрыторыі з’яўляўся Беларускі народны камітэт (БНК), які ўзначаліў А. Луцкевіч. Віленскія грамадоўцы ўвайшлі ў кантакт з мясцовымі арганізацыямі літоўцаў, палякаў, яўрэяў. У выніку ў снежні

1915 г. з’явіўся «Універсал Вялікага княства Літоўскага». У гэтым дакуменце падкрэслівалася, што літоўскія, беларускія, польскія і яўрэйскія арганізацыі прыступілі да ўтварэння канфедэрацыі на аснове незалежнасці Літвы і Беларусі як адзінай дзяржавы, якая забяспечыць усім нацыям усе правы ў межах дзяржавы. Але Германія не была зацікаўлена ў такой дзяржаве літоўцаў і беларусаў. У рэшце рэшт немцы далі перавагу літоўцам, якія ў пачатку 1917 г. пры падтрымцы нямецкай ваеннай адміністрацыі абвясцілі літоўскую Раду (Тарыбу) вярхоўным органам Літвы. Працілеглую пазіцыю заняў В. Ластоўскі, які ў канцы 1915 г. у Вільні стварыў арганізацыю «Сувязь незалежнасці і непадзельнасці Беларусі». Мэта дзеяння арганізацыі – стварэнне незалежнай беларускай дзяржаўнасці.

4. Лютаўская рэвалюцыя і фармаванне новай улады. Расійская эканоміка ледзь вытрымлівала напружанне, якое выклікала вайна. Паражэнні на франтах і пагаршэнне жыццёвага ўзроўню аказвалі дэмаралізуючае ўздзеянне на армію і ўсё грамадства. Адказнасць за бедствы ўскладалася на царскі ўрад і нават асобу манарха.

Рэвалюцыю падштурхнулі вулічныя мітынгі і дэманстрацыі ў Петраградзе, распачатыя 23–25 лютага 1917 г. працоўнымі па прычыне недахопу прадуктаў. 27 лютага выступленні рабочых і салдат перараслі ва ўзброенае паўстанне і завяршыліся арыштам урада. 2 сакавіка цар Мікалай II адрокся ад прастола на карысць брата Міхаіла, але той адмовіўся прыняць яго без адмысловага рашэння народа.

2 сакавіка 1917 г. улада перайшла да Часовага ўрада, які ўзначаліў земскі дзеяч – князь Г. Львоў. Большасць месцаў у кабінете занялі кадэты. Дэмакратычны лагер ва ўрадзе прадстаўляў міністр юстыцыі, сацыяліст А. Керанскі. Петраградскі Савет рабочых і салдацкіх дэпутатаў падтрымаў Часовы ўрад, але стварыў назіральны камітэт за яго дзейнасцю. Узгодненая праграма Часовага ўрада і Петраградскага савета складалася з наступных палажэнняў: амністыя для палітычных вязняў, свабода слова, друку і г. д., скасаванне нацыянальных абмежаванняў, падрыхтоўка да склікання Устаноўчага сходу (парламента), замена паліцыі народнай міліцыяй. Канчаткова пытанне пра будучы дзяржаўны лад павінна было вырашыцца ва Устаноўчым сходзе.

Звесткі пра перамогу рэвалюцыі ў Петраградзе прыйшлі на Беларусь 1 сакавіка. Па прыкладу Петраграда ў гарадах і мястэчках ствараліся саветы рабочых і салдацкіх дэпутатаў, 4 сакавіка была ўтворана

народная міліцыя. 6 сакавіка 1917 г. Часовы ўрад перадаў уладу ў губернях і паветах сваім камісарам, якія назначаліся з ліку старшыняў губернскіх і павятовых земскіх упраў.

Найбольшым уплывам сярод насельніцтва Беларусі карысталася партыя эсэраў. Хуткі ўздым яе папулярнасці быў абумоўлены абяцаннем даць кожнаму сялянніну зямлю без выкупу, дабіцца дэмакратычнага міру і г. д. Эсэры займалі моцныя пазіцыі амаль што ва ўсіх саветах і салдацкіх камітэтах Заходняга фронту.

Пасля Лютаўскай рэвалюцыі актыўную ролю ў палітычным жыцці Беларусі сталі адыгрываць бальшавікі. Галоўная ідэя іх лідэра У. Леніна заключалася ў тым, каб буржуазна-дэмакратычная рэвалюцыя перарасла ў сацыялістычную. Галоўны лозунг бальшавікоў «Уся ўлада Саветам!» быў цесна злучаны з іншым: «Ніякай падтрымкі Часоваму ўраду!». Вырасьціць пытанне пра вайну і мір бальшавікі абяцалі яшчэ да склікання Устаноўчага сходу.

Нежыццяздольнасць урада была відавочнай для прамыслоўцаў, дзелавых людзей, прадстаўнікоў дваранства, афіцэраў і інш. Выйсце з крызісу яны бачылі ва ўсталяванні дыктатуры, здольнай навесці парадак у тыле і на фронце, ліквідаваць процістаянне ў грамадстве. Правыя знайшлі свайго кандыдата ў дыктатары – новага Вярхоўнага галоўнакамандуючага генерала Л. Карнілава.

У канцы жніўня 1917 г. адданыя Карнілаву часці ў пагадненні з А. Керанскім рушылі на Петраград, каб вызваліць гарнізон ад анарха-бальшавіцкага засілля і тым самым паспрыяць уратаванню краіны ад развалу. Аднак разлік карнілаўцаў на падтрымку з боку ўрада і рэвалюцыйнай дэмакратыі не апраўдаўся. У выніку рашучых дзеянняў аб'яднаных сіл саветаў, салдацкіх камітэтаў, сацыялістычных партый змова Карнілава была ліквідавана. У гэты найбольш востры этап барацьбы значна панізіўся ўплыў партый эсэраў і меншавікоў, у той жа час узрос уплыў партыі бальшавікоў, што знайшло адлюстраванне ў павецічэнні іх колькасці ў саветах.

Лютаўская рэвалюцыя садзейнічала барацьбе за самавызначэнне беларускага народа. Сталі ўзнікаць беларускія грамадскія і культурна-асветніцкія гурткі і арганізацыі. Аднавіла сваю дзейнасць Беларуска-сацыялістычная грамада, пачалі ўтварацца новыя беларускія партыі.

Моцным штуршком для беларускага руху з'явіўся з'езд беларускіх нацыянальных арганізацый, які адбыўся 25–27 сакавіка 1917 г. у Мінску. З'езд падтрымаў Часовы ўрад, а таксама выказаўся за аўтаном-

мію Беларусі ў складзе Расійскай федэратыўнай рэспублікі. На з'ездзе было пастаўлена пытанне пра неабходнасць адкрыцця беларускага ўніверсітэта, пераход пачатковых школ на родную мову выкладання. Па аналогіі з Вільняй з'езд утварыў Беларускі нацыянальны камітэт (БНК) для выпрацоўкі асноў аўтаноміі Беларусі ў складзе Расійскай федэратыўнай рэспублікі. Большасць БНК склалі прадстаўнікі БСГ.

Найбольш уплывовай беларускай партыяй стала Беларуская сацыялістычная грамада. Канферэнцыя БСГ (сакавік 1917), якая адбылася ў Мінску, выступіла ў падтрымку Часовага ўрада, салідарызавалася з лозунгам рэвалюцыйнага абаронніцтва; выставіла патрабаванне аўтаноміі Беларусі ў складзе федэратыўнай рэспублікі; выказалася за агульнанародную ўласнасць на зямлю і перадачу яе сялянам для карыстання ў адпаведнасці з працоўнай нормай, але канчатковае вырашэнне аграрнага пытання адносіла да кампетэнцыі краёвага сейму аўтаномнай Беларусі, перасцерагала сялян ад неарганізаваных выступленняў; патрабавала 8-гадзіннага рабочага дня і вызначэння гарантаванага мінімуму зароботнай платы.

Да сярэдзіны 1917 г. Грамада налічвала каля 5 тыс. членаў і спачуваючых. Мела сваіх прадстаўнікоў у саветах рабочых і салдацкіх дэпутатаў і гарадскіх думах. У верасні 1917 г. частка левага крыла БСГ вылучылася і ўтварыла арганізацыю – Беларуская сацыял-дэмакратычная рабочая партыя, якая фактычна цалкам прыняла праграму РСДРП(б). У кастрычніку БСГ правяла свой III з'езд, на якім зацвердзіла новую праграму. Па яе ініцыятыве быў утвораны новы цэнтр беларускага руху – Вялікая беларуская рада.

Тым часам усерасійскі крызіс усё больш паглыбляўся. Часовы ўрад так і не змог выпрацаваць рэальную праграму, каб выцягнуць краіну з цяжкага крызісу. Бальшавікі пачалі актыўную падрыхтоўку ўзброенага паўстання.

5. Абвастрэнне сацыяльна-эканамічнага, палітычнага крызісаў. Кастрычніцкая рэвалюцыя. У ноч на 25 кастрычніка 1917 г. бальшавізанаваныя часці салдат, матросаў і рабочых, падкантрольныя Ваенна-рэвалюцыйнаму камітэту Петраградскага Савета, сталі займаць стратэгічныя пункты горада: вакзалы, масты, банкі, пошту, тэлеграф і г. д. У 10 гадзін раніцы была распаўсюджана адозва, складзеная У. Леніным, пра тое, што ўлада Часовага ўрада звергнута. Увечары, таго ж 25 кастрычніка, адкрыўся II з'езд Саветаў рабочых і салдацкіх дэпутатаў,

Лекцыя 5

на якім прысутнічалі 649 дэлегатаў, у тым ліку 390 бальшавікоў. Беларусь і салдатаў Заходняга фронту прадстаўлялі 51 дэлегат (24 бальшавікі, а астатнія – меншавікі і эсэры). З'езд прыняў пастанову аб пераходзе ўлады ў краіне да саветаў, сфармаваў урад на чале з У. Леніным, абраў Цэнтральны Выканаўчы Камітэт, прыняў першыя дэкрэты аб міры і зямлі.

Перамога Кастрычніцкага паўстання ў Петраградзе, першыя дэкрэты Савецкай улады выклікалі розныя водгукі на Беларусі. Супраць такога вырашэння пытання аб уладзе выступілі эсэры, меншавікі, бундаўцы, сіянісцкія партыі, правае крыло БСГ. У многіх гарадах прадстаўнікі рэвалюцыйнай дэмакратыі ўтварылі камітэты выратавання рэвалюцыі, але з разгромам пад Петраградам антыбальшавіцкіх сіл іх дзейнасць скончылася. Бальшавізаваныя ВРК прыступіліся да арганізацыі ўлады Саветаў.

У лістападзе ў якасці кіруючага органа новай улады 1917 г. быў створаны Абласны выканаўчы камітэт саветаў рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў Заходняй вобласці і фронту (Аблвыкамзах) і яго выканаўчы орган – Абласны Савет Народных Камісараў Заходняй вобласці і фронту. Гэтым жа рашэннем быў зацверджаны адміністрацыйна-гаспадарчы статус Беларусі як Заходняй вобласці ў межах Савецкай Расіі.

Лекцыя 6

ФАРМАВАННЕ І ўМАЦАВАННЕ САВЕЦКАЙ ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНАЙ СІСТЭМЫ ў БЕЛАРУСІ (КАСТРЫЧНІК 1917– ЧЭРВЕНЬ 1941 ГГ.)

1. Спробы стварэння беларускай нацыянальнай дзяржаўнасці.
2. Савецкая грамадска-палітычная сістэма ў БССР.
3. Утварэнне СССР. Месца і роля БССР у гэтым працэсе.
4. Шляхі і метады будаўніцтва індустрыяльнага грамадства ў савецкай Беларусі.
5. Калектывізацыя сельскай гаспадаркі.
6. Асаблівасці грамадскага жыцця Беларусі ў 30-х гг. XX ст. Адносінны камуністычнай партыі да царквы.
7. Сталінскія рэпрэсіі 30-х гг. XX ст.

1. Спробы стварэння беларускай нацыянальнай дзяржаўнасці. Беларускія партыі і арганізацыі не прызналі легітымнымі краёвыя органы ўлады саветаў, паколькі лічылі яе, у першую чаргу франтавой. Яны імкнуліся ўтварыць такую ўладу, якая б, на іх думку, забяспечвала прадстаўніцтва ад розных палітычных сіл Беларусі. У такіх умовах Вялікая Беларуская рада і незалежны ад яе Беларускі абласны камітэт (БАК) пры Усерасійскім з'ездзе саветаў сялянскіх дэпутатаў вырашылі склікаць Першы Усебеларускі з'езд. Галоўная мэта з'езда – вырашэнне лёсу Беларусі.

З'езд пачаўся 14 снежня. Да гэтай даты з'ехаліся 1872 дэлегаты, якія прадстаўлялі фактычна ўсе грамадскія арганізацыі Беларусі. 15–17 снежня адбылося абмеркаванне амаль усіх запланаваных пытанняў. Але 17 снежня 1917 г. большавікі, убачылі ў ім пагрозу сваёй уладзе і разагналі.

Пасля разгону з'езда частка яго дэлегатаў сабралася ў дэпо Лібава-Роменскай чыгункі і 18 снежня прыняла рашэнне аб перадачы краёвай улады Радзе Старшынь або Радзе Усебеларускага з'езда. 21 снежня 1917 г. Рада Усебеларускага з'езда абрала са свайго складу Выканаўчы камітэт з 10 чалавек.

Разгон з'езда, далейшыя падзеі высветлілі канфрантацыйнае рознагалоссе, якое ўсё больш абвастралася паміж партыямі сацыялістычнага накірунку. Няздольнасць сацыялістаў зразумець адзін аднаго, імкненне бальшавікоў да аднапартыйнай дыктатуры з'явіліся прычынай разгарання грамадзянскай вайны ў Расіі.

Пасля разгону Першага беларускага з'езда ў беларускім руху набылі моц незалежніцкія настроі. Гэтаму садзейнічаў таксама і той факт, што на перагаворах паміж Савецкай Расіяй і Германіяй, якія пачаліся ў канцы снежня 1917 г., лёс Беларусі вырашаўся без беларускіх прадстаўнікоў. Пасля абвясчэння незалежнасці Літвы (16 лютага 1918 г.) Віленская Беларуска-літвінская рада, абраная на беларускай канферэнцыі ў канцы студзеня 1918 г., стала цалкам на незалежніцкія пазіцыі, але ўсё роўна не адмаўляла ідэі беларуска-літоўскай канфедэрацыі.

Пасля таго, як Л. Троцкі сарваў мірныя перагаворы ў Брэсце, Германія пачала 18 лютага 1918 г. наступленне на ўсход, што прымусіла савецкія ўстановы хутка эвакуавацца з Мінска ў Смаленск. У гэтых умовах прадстаўнікі беларускіх арганізацый паспрабавалі апырэдзіць немцаў, якія наступалі, і зацвердзіць сваю ўладу. Але 21 лютага 1918 г. немцы былі ўжо ў Мінску. І ў той жа дзень Выканкам Усебеларускага з'езда звярнуўся да народаў Беларусі з 1-й Устаўной граматай і абвясціў пра фармаванне Народнага Сакратарыята – урада Беларусі на чале з Я. Варонкам, куды ўвайшлі прадстаўнікі Беларускай сацыялістычнай грамады, эсэраў, сіяністаў-сацыялістаў.

3 сакавіка 1918 г. быў заключаны паміж Расіяй і Германіяй Брэсцкі мір, паводле якога Расія страчвала значную тэрыторыю. Украіна і Фінляндыя прызнаваліся самастойнымі дзяржавамі. Інтэрэсы беларусаў не былі прыняты ніводным з бакоў. Паводле ўмоў Брэсцкага міру, тэрыторыя Беларусі была падзелена па лініі Дзвінск – Свянцяны – Ліда – Пружаны – Бярэсце. Немцы арыентаваліся на стварэнне «малой Літвы» з далучэннем да этнічнай Літвы часткі беларускіх зямель, у тым ліку Віленшчыны і Гродзеншчыны. Астатняя тэрыторыя Беларусі разглядалася як прэрагатыва Расійскай Федэрацыі, часова акупаваная Германіяй.

У гэтых абставінах Рада БНР 9 сакавіка 1918 г. прымае 2-ю Устаўную грамату. Цяпер краіна фармальна абвясчалася Беларускай Народнай Рэспублікай, а Выканкам Усебеларускага з'езда пераўтвараўся ў Раду БНР. Абвясчаліся свабоды слова, друку, сходаў, забастовак, хаўрусаў, «безумоўная вольнасць сумлення», недатыкальнасць асобы

Фармаванне і ўмацаванне савецкай грамадска-палітычнай сістэмы ў Беларусі

і жылля, а потым 25 сакавіка 1918 г. Радай была прынята 3-я Устаўная грамата, у якой абвешчалася незалежнасць БНР. Акт ад 25 сакавіка 1918 г. толькі дэклараваў незалежнасць. Для шырокіх мас ён быў нечаканым. Значная частка народа была не падрыхтавана да ўспрымання ідэі разрыву з Расіяй. Негатыўна да ідэі незалежнасці аднесліся расійскія эсэры і яўрэйскія сіяністы, якія марылі пра Расійскую федэратыўную рэспубліку.

Галоўнай заслугай дзейнасці ўрада БНР было тое, што ён азнаёміў грамадскасць суседніх краін з наяўнасцю беларускага нацыянальнага руху, акрэсліў этнічныя межы Беларусі, прадухіліў яе падзел паміж суседнімі дзяржавамі (Расіяй, Польшчай, Украінай, Літвой) як «нічыянай» тэрыторыі. Гэта была першая спроба адрадзіць нацыянальную дзяржаўнасць на беларускай зямлі, і гэты чын прынцыпова паўплываў на адносіны расійскіх (бальшавіцкіх) улад да Беларусі.

Пасля анулявання Брэсцкага міру расійскія войскі аднавілі тут Савецкую ўладу. Кіраўніцтва БНР выехала ў эміграцыю. Але ж зноў паўстала пытанне пра ўтварэнне беларускай нацыянальнай дзяржаўнасці.

Пытанне пра лёс Беларусі стала прадметам тэрміновага разгляду ў ЦК РКП(б). 24 снежня 1918 г. Пленум ЦК РКП(б) прыняў пастанову аб утварэнні Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі (БССР). Ён абавязаў Паўночна-Заходні абкам РКП(б) правесці партыйна-арганізацыйную работу па нацыянальна-дзяржаўнаму будаўніцтву ў Беларусі.

30 снежня 1918 г. адкрылася ў Смаленску VI Паўночна-Заходняя абласная партыйная канферэнцыя. Дэлегаты аднагалосна выказаліся за абвешчэнне БССР. Канферэнцыя вызначала межы рэспублікі і па дакладу камісіі, утворанай для вывучэння гэтага пытання, прыйшла да высновы, што ў склад рэспублікі павінны ўвайсці Мінская, Магілёўская, Гродзенская губерні поўнаасцю, Віцебская губерня без Дзвінскага, Рэжыцкага і Люцынскага павеатаў, а таксама частка тэрыторыі Смаленскай губерні, населенай пераважна беларусамі. 1 студзеня 1919 г. Часовы ўрад Беларусі абнародаваў маніфест у сувязі з утварэннем БССР. Уся ўлада на Беларусі, адзначалася ў маніфесте, належыць Саветам рабочых, сялянскіх, батрацкіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў. Зямля з жывым і мёртвым інвентаром, лясы, воды і нетры зямлі, чыгункі, фабрыкі і заводы, банкі становяцца ўласнасцю народа. Маніфест абвясціў раўнапраўе працоўных усіх нацыянальнасцей на тэрыторыі Беларусі адмяніў усе загады і распараджэнні акупацыйных улад, аб'явіў па-за законам Беларускаю раду.

2–3 лютага 1919 г. у Мінску адбыўся I Усебеларускі з’езд Саветаў рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў. Старшыня УЦВК Я. Свядлоў, які прысутнічаў на з’ездзе, абвясціў пастанову прэзідыума УЦВК «Аб прызнанні незалежнасці Беларускай Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі». I з’езд Саветаў па загаду з Масквы вызначыў тэрыторыю Савецкай Беларусі ў складзе Мінскай і Гродзенскай губерняў. Тэрыторыі Віцебскай, Смаленскай і Магілёўскай губерняў адышлі да Расіі. Справа ў тым, што ў ЦК РКП(б) ведалі намер кіруючых колаў Польшчы па аднаўленні краіны ў межах 1772 г. А гэта азначала б далучэнне да Польшчы ўсёй тэрыторыі Беларусі. Таму кіраўніцтва ЦК (У. Ленін, І. Сталін), імкнучыся адсунуць мяжу як мага далей на захад, загадала адабраць усходнія раёны БССР і далучыць іх да РСФСР.

I Усебеларускі з’езд Саветаў прыняў рашэнне аб аб’яднанні Беларускай ССР і Літоўскай ССР у адну дзяржаву. Гэта рашэнне зноў жа было праведзена паводле ўказання ЦК РКП(б). Паколькі польскі ўрад прэтэндаваў на тэрыторыі Літвы і Беларусі, ЦК РКП(б) лічыў неабходным аб’яднаць іх, каб весці агульную барацьбу з ворагам. Адначасова, як сказаў на з’ездзе Я. Свядлоў, аб’яднанне Беларусі і Літвы абмяжуе нацыянальны рух у абедзвюх краінах. Так, Беларуская Савецкая Рэспубліка праз месяц пасля абвясчэння незалежнасці стала часткай новага штучнага дзяржаўнага ўтварэння – ЛітБел.

Польская палітычная эліта марыла аднавіць сваю дзяржаву ў межах Рэчы Паспалітай 1772 г. З гэтай мэтай у першай палове лютага 1919 г. Польшча пачала ваенныя дзеянні супраць Савецкай Расіі. Першай ахвярай на шляху польскіх войскаў стала Беларусь. Аднак, каб прыцягнуць на свой бок большую частку беларускага насельніцтва, кіраўнік Польскай дзяржавы Ю. Пілсудскі, які называў сябе беларусам (літвінам), не скупіўся на прывабныя абяцанні. Ён гаварыў пра тое, што беларускі народ будзе будаваць адносіны з польскім народам як роўны з роўным, на падставе так званай «федэралісцкай канцэпцыі», згодна з якой павінны быць утвораны пад узначаленнем Польшчы Беларуская, Літоўская і Украінская самастойныя дзяржавы. Аднак хутка «федэралісцкія» абяцанні польскім урадам былі забыты.

У сваю чаргу ўрадам Савецкай Расіі былі зроблены прыгатаванні да вайны. ЦВК Расіі прыняў 1 чэрвеня 1919 г. пастанову аб аб’яднанні ваенных сіл савецкіх рэспублік. Была праведзена тэрміновая мабілізацыя ў Чырвоную Армію. Прызваныя ў армію накіроўваліся на Заходні фронт.

Але польскія войскі мелі значную перавагу. 8 жніўня 1919 г. яны ўвайшлі ў Мінск, у жніўні – верасні 1919 г. захапілі Ігумен, Нова-Барысаў, Бабруйск, Жлобін, Рагачоў. Значна дапамаглі Польшчы заходнія краіны і ЗША. Жорсткі акупацыйны рэжым, устаноўлены польскімі ўладамі, аказаў значны ўплыў на тактыку беларускіх нацыянальных партый. Беларускія эсэры адкрыта выказаліся на «Беларускім з’ездзе Віленшчыны і Гродзеншчыны» ў чэрвені 1919 г. за ўтварэнне літоўска-беларускай дзяржавы ў межах былога Вялікага княства Літоўскага. Эсэры заявілі, што яны рашуча адмяжоўваюцца ад польскай арыентацыі і будуць абараняць нацыянальныя інтарэсы беларускага народа.

Пасля паспяховага наступлення Чырвонай Арміі ў ліпені 1920 г., калі ўся тэрыторыя Беларусі была вызвалена ад польскіх захопнікаў, практычна паўстала пытанне пра аднаўленне беларускай дзяржаўнасці.

Тым часам, 12 ліпеня 1920 г. у Маскве быў падпісаны мірны дагавор паміж Літвой (сталіца – г. Коўна), у якой улада належала ліберальным дзеячам, і РСФСР. Урад РСФСР пайшоў на тое, каб уключыць частку тэрыторыі з гарадамі Гродна, Шчучын, Ашмяны, Смаргонь, Браслаў у межы Літвы. Віленскі край з Вільняй таксама быў прызнаны часткай Літвы. У сувязі з падпісаннем гэтага дагавора дэ-юрэ перастала існаваць Літоўска-Беларуская ССР.

У гэтых умовах пачалася практычная работа па аднаўленні беларускай дзяржаўнасці на савецкай аснове. 31 ліпеня 1920 г. у Мінску адбылося сумеснае пасяджэнне прадстаўнікоў Белваенрэўкама (створаны бальшавікамі і эсэрамі), ЦК КП(б) Літвы і Беларусі, прафсаюзаў, Беларускай камуністычнай арганізацыі, Бунда па пытанні аднаўлення БССР. На пасяджэнні была прынята «Дэкларацыя аб абвясчэнні незалежнасці Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі Беларусь». У адпаведнасці з Дэкларацыяй, уся ўлада на тэрыторыі Беларусі да склікання Усебеларускага з’езда Саветаў пераходзіла да Ваенна-рэвалюцыйнага Камітэта. Беларуская Рэспубліка аднаўлялася ў межах адной Мінскай губерні, а дакладней, толькі 6 яе павеатаў.

2. Савецкая грамадска-палітычная сістэма ў БССР. Падзеі на Беларусі ў адзначаны час развіваліся ў рэчышчы аналагічных падзей у іншых савецкіх рэспубліках, хаця меліся і даволі значныя асаблівасці, так, напрыклад, тут да 1922 г. захоўвалася ваеннае становішча.

Пасля разгрому Слуцкага паўстання вялася даволі паспяхова ўзброеная барацьба з палітычным і крымінальным бандытызмам,

---

кантрабандай, умацоўваліся органы мясцовай улады, аднак уплыў Камуністычнай партыі, асабліва ў вёсцы, быў невялікі. Гэта вызначыла адносіны камуністаў да іншых палітычных партый. Калі пасля вызвалення Мінска ад Польскай акупацыі ў 1920 г. бальшавікі яшчэ дапускалі магчымасць супрацоўніцтва з партыямі сацыялістычнай арыентацыі, то ўжо ў канцы 1920 г. сітуацыя мяняецца. Пытанне «з намі ці супраць нас» ставіцца канкрэтна і востра.

У сакавіку 1921 г. заявіў пра самароспуск Бунд, 418 членаў якога ўступілі ў КП(б)Б. Некалькі пазней самароспусцілася і Яўрэйская камуністычная партыя – Паалей Цыён.

Жорсткая барацьба разгарнулася паміж КП(б)Б і ўплывовай, асабліва сярод сялянства, Беларускай партыяй сацыялістаў-рэвалюцыянераў (БПС-Р), якая ўлетку 1920 г. налічвала больш за 20 тыс. членаў. Пад яе кантролем дзейнічаў саюз моладзі, у якім было 10 тыс. чалавек. Неабходна адзначыць, што на момант III з'езда КП(б)Б, які адбыўся ў лістападзе 1920 г., у яе радах налічвалася 1,7 тыс. чалавек, амаль у 12 разоў менш, чым у БПС-Р. Аднак супрацоўніцтва паміж імі не атрымалася. Лідэры БПС-Р адмовіліся падпісаць «Дэкларацыю аб абвясчэнні незалежнасці Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі Беларусі», якая не адпавядала поглядам партыі эсэраў.

Бальшавікі скарысталі сваё становішча кіруючай партыі. У лютым 1921 г. органы Надзвычайнай камісіі (НК) арыштавалі 860 найбольш актыўных функцыянераў і членаў БПС-Р, у тым ліку членаў ЦК і Мінскага губкама партыі эсэраў. Усе арыштаваныя былі перапраўлены на тэрыторыю Заходняй Беларусі, якая знаходзілася пад уладай Польшчы, і дзе партыя эсэраў разгортвала ўзброеную барацьбу супраць палякаў. Тых жа, хто заставаўся на тэрыторыі ССРБ, ставілі на ўлік, вялі за імі тайны нагляд. Такім чынам, да 1925 г. завяршаецца, афармленне аднапартыйнай палітычнай сістэмы ў БССР.

Манаполія КП(б)Б на ўладу была замацавана ў Канстытуцыі Беларускай ССР 1927 г., дзе адзначалася, што БССР з'яўляецца сацыялістычнай дзяржавай дыктатуры пралетарыяту, у якой ад імя пралетарыяту дыктатуру ажыццяўляе Камуністычная партыя. Усе дзяржаўныя органы павінны выконваць дырэктывы і пастановы партыйных з'ездаў, канферэнцый і іх выканаўчых органаў.

Рашэнні партыйных органаў фактычна ставіліся вышэй за рашэнні заканадаўчых органаў. Гэта стварала адну з галоўных супярэчнасцей савецкай палітычнай сістэмы. Рэальнага падзелу ўлады на закана-

даўчую, выканаўчую і судовую не было. Улада становілася не савецкай, а партыйнай.

Сацыяльна-эканамічнае і грамадска-палітычнае развіццё СССР прыняла пад канец 20-х гг., і асабліва ў пачатку 30-х гг., выразна акрэсленыя камандна-адміністрацыйныя рысы, якія ў рэшце рэшт прывялі да ўсталявання таталітарнага рэжыму. Гэта быў даволі супярэчны час, калі спалучаліся працоўны энтузіязм народа і яго страх перад уладай і беззаконнем, узмоцненым рэпрэсіямі.

3. Утварэнне СССР. Месца і роля БССР у гэтым працэсе. Грамадзянская вайна 1918–1920 гг. на тэрыторыі былой Расійскай імперыі засталася адной з найбольш трагічных старонак гісторыі чалавецтва. Дваранска-буржуазны блок пацярпеў паражэнне, расійскае грамадства пазбавілася былой палітычнай, эканамічнай і інтэлектуальнай эліты. Пацярпеў паражэнне і нацыянальна-дэмакратычны рух. Чырвоная Армія знішчыла Украінскую Народную Рэспубліку, нацыянальна-дзяржаўныя ўтварэнні ў Грузіі, Арменіі, Азербайджане. У гэтых краінах, як і на Беларусі, была абвешчана савецкая ўлада, што на практыцы азначыла ўсталяванне дыктатуры бальшавіцкай партыі, яе рэгіянальных камітэтаў.

Але далейшае развіццё міжнацыянальных адносін, аднаўленне народнай гаспадаркі, ліквідацыя эканамічнай і культурнай адсталасці народаў, якія раней уваходзілі ў склад Расійскай імперыі, не магло быць вырашана ў рамках так званага ваенна-палітычнага саюза савецкіх рэспублік. Фармальна рэспублікі былі незалежныя, як роўныя заключалі дагаворы з РСФСР, на самой жа справе паўнамоцтвы РСФСР перавышалі паўнамоцтвы іншых савецкіх рэспублік. І гэта пры тым, што фактычная ўлада канцэнтравалася ў руках кіраўніцтва бальшавіцкай партыі.

У ходзе спрэчак у 1922 г. пра тое, якім быць новаму Саюзу, выявіліся два пункты погляду. Першы: прапанова І. Сталіна ажыццявіць «аўтанамізацыю» савецкіх рэспублік, гэта значыць уключыць іх у склад РСФСР. Другі: ідэя У. Леніна ўтварыць новае дзяржаўнае аб'яднанне – Саюз Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік, у які ўваходзілі б на роўных правах усе савецкія рэспублікі. Адны партыйныя дзеячы бачылі ў ленінскім плане ідэю канфедэрацыі, іншыя ж прапаноўвалі наогул скасаваць самастойнасць рэспублік. Але ў любым варыянце дзяржаўная ўлада павінна была належаць камуністычнай партыі, якая будавалася паводле прынцыпу дэмакратычнага цэнтралізму і забяспечвала

ўсебаковы кантроль за ўсімі сферамі грамадскага жыцця. Паколькі аўтарытэт Леніна быў бясспрэчным, пераважная большасць партыйных і савецкіх дзеячаў выказалася за ленінскі план.

16 верасня 1922 г. Цэнтральнае Бюро КП(б)Б паставіла «лічыць мэтазгодным устанаўленне адносін паміж камісарыятамі Беларусі і камісарыятамі РСФСР аналагічныя з адносінамі, устаноўленамі паміж РСФСР і Украінай». Улічваючы, што адносіны РСФСР з УССР будаваліся як адносіны дзвюх роўных і незалежных рэспублік, гэта фактычна азначала, што ЦБ КП(б)Б было супраць сталінскага плана «аўтанамізацыі».

У Беларусі ідэя стварэння СССР была падтрымана на павятовых партыйных канферэнцыях, 6 павятовых і 116 валасных з'ездах Саветаў, шматлікіх сходах працоўных. З'езды Саветаў УССР, БССР, ЗСФСР і X Усерасійскі з'езд Саветаў (снежань 1922) прызналі аб'яднанне савецкіх рэспублік у адзінай дзяржаве своечасовым. 30 снежня 1922 г. I з'езд Саветаў СССР зацвердзіў Дэкларацыю аб утварэнні СССР, у якой былі сфармуляваны асноўныя прынцыпы аб'яднання рэспублік: раўнапраўе і добраахвотнасць уваходжання іх у Саюз ССР, права свабоднага выхаду з Саюза і доступ у яго новым савецкім сацыялістычным рэспублікам. З'езд зацвердзіў Дагавор пра ўтварэнне СССР, які прадугледжваў арганізацыю 10 саюзных наркаматаў, Вярхоўнага суда і Аб'яднанага дзяржаўнага палітычнага ўпраўлення, вызначаў асновы ўзаемаадносін паміж вышэйшымі органамі ўлады СССР і саюзных рэспублік.

Быў абраны вярхоўны орган улады Саюза ССР – Цэнтральны Выканаўчы Камітэт (ЦВК). Старшынямі ЦВК былі выбраны старшыні ЦВК рэспублік, а кіраўніком урада (СНК) – У. Ленін, які ўжо быў цяжка хворы і практычнай дзейнасцю не займаўся. У снежні 1922 г. у СССР увайшлі РСФСР, УССР, БССР, Закаўказская СФСР (у складзе Азербайджанскай ССР, Армянскай ССР, Грузінскай ССР). Першая Канстытуцыя СССР (студзень 1924) дэкларавала працоўным краіны шырокія дэмакратычныя правы і свабоды, актыўны ўдзел у кіраванні дзяржавай.

У сакавіку 1924 г. па прапановах і хадайніцтвах беларускага кіраўніцтва Прэзідыум ЦВК СССР прыняў рашэнне аб вяртанні Беларускай ССР 16 павеатаў Віцебскай, Смаленскай і Гомельскай губерняў. У снежні 1926 г. былі вернуты яшчэ два паветы: Гомельскі і Рэчыцкі. Вяртанне Савецкай Беларусі тэрыторыі на ўсходзе значна ўзмацніла яе патэнцыял і, наогул, было актам гістарычнай справядлівасці.

Стварэнне СССР адкрывала магчымасць аб'яднаць намаганні гістарычна звязаных паміж сабой народаў, спрыяць іх хуткаму эканамічнаму, сацыяльнаму і культурнаму развіццю. Аднак з канца 20-х гг. у СССР перавага ўсё больш стала надавацца цэнтралізму, скараціліся правы і магчымасці рэспублік. Фактычна пачала здзяйснення сталінская ідэя «аўтанамізацыі». БССР у складзе СССР фактычна карысталася толькі правамі нацыянальна-культурнай аўтаноміі і тэрытарыяльным самакіраваннем.

4. Шляхі і метады будаўніцтва індустрыяльнага грамадства ў савецкай Беларусі. Першая сусветная і грамадзянская вайна прывялі да велізарных разбурэнняў у Расіі і на Беларусі. Панавала гаспадарчая разруха, разваліліся або аслаблі ранейшыя эканамічныя сувязі, ішло распыленне рабочага класа. Вельмі востра паўстала пытанне збяднення большай часткі насельніцтва. Валавая прадукцыя сельскай гаспадаркі складала 50% ад 1913 г. Не хапала хлеба, запалак, солі. Не ў лепшым стане знаходзілася прамысловасць, агульны аб'ём валавой прадукцыі якой складаў 15–20% ад даваеннага ўзроўню.

У гэтых умовах, а таксама з веры ў магчымасць хуткай пабудовы камунізму Савецкі ўрад пайшоў на ўвядзенне «ваеннага камунізму». Ваенны камунізм – эканамічная палітыка Савецкай дзяржавы ў 1918–1920 гг. Складаўся з шэрагу надзвычайных мер: нацыяналізацыі прамысловай вытворчасці, жорсткай цэнтралізацыі кіравання эканомікай, забароны прыватнага гандлю харчовымі і найбольш дыфіцытнымі таварамі (асабліва хлебам), карткавай сістэмы размеркавання тавараў, частковай адмены грошаў, харчразвёрсткі і г. д.

Пераход да новай эканамічнай палітыкі дазволіў у сціслыя тэрміны аднавіць дарэвалюцыйны ўзровень эканомікі і нават пераўзысці яго. Аднак НЭП не зламала дарэвалюцыйнай структуры эканомікі. БССР заставалася пераважна сялянскай, з перавагай сельскай гаспадаркі, лесаперапрацоўчай і лёгкай прамысловасці. Неразвітасць індустрыі стварала востры таварны дэфіцыт, які суправаджаўся моцнай інфляцыяй. А на тэрыторыі Беларусі ўдзельная вага прамысловасці ў народнай гаспадарцы складала ў 1925 г. толькі 22%. Тэхнічная насычанасць была таксама вельмі слабай. Пераважалі дробныя і саматужныя прадпрыемствы, на якіх працавала больш за 70% рабочых. Цяжкай прамысловасці не было зусім.

СССР, на думку камуністаў, павінен быў быць арганізацыйнай і ваенна-тэхнічнай базай сусветнай рэвалюцыі. Таму кампартыя брала

курс на індустрыялізацыю. Індустрыялізацыя павінна была ажыццяўляцца за кошт унутраных рэзерваў і назапашванняў, перш за ўсё правядзення «суролага рэжыму эканоміі», коштам максімальнай перапампоўкі сродкаў са сферы сельскай гаспадаркі ў сферу індустрыі. Менавіта на такой перапампоўцы настойвалі левыя ў ВКП(б), якія ўзялі на ўзбраенне ідэю Троцкага пра «звышіндустрыялізацыю» за кошт сялянства, яе затым падтрымаў і Сталін.

Індустрыялізацыя ў БССР праходзіла як састаўная частка адзінага працэсу індустрыялізацыі ўсяго СССР, але мела і свае адметнасці. Так, пагранічнае становішча рэспублікі рабіла немэтазгодным размяшчэнне на яе тэрыторыі прадпрыемстваў цяжкай прамысловасці, ваенна-прамысловага комплексу. У БССР адсутнічалі разведаныя радовішчы нафты, вугалю, металаў. Таму асноўная ўвага тут аддавалася развіццю не цяжкай прамысловасці, а лёгкай, мясцовай.

Мясцовыя рэсурсы і асігнаванні з саюзнага бюджэту дазволілі вырашыць праблему назапашвання сродкаў для прамысловага будаўніцтва. Асноўнай крыніцай была сама прамысловасць. Важную ролю адыгрывалі накапленні працоўных, унутраныя пазыкі і ашчадныя касы. Трэба таксама ўлічваць і так званы «звышпадатак» у выглядзе розніцы ад завышэння коштаў, якія плаціла сялянства за прамысловыя тавары, і заніжаных коштаў на сельскагаспадарчую прадукцыю. Амаль 1/3 сродкаў, укладзеных у прамысловасць БССР за гады 1-й пяцігодкі, паступіла з саюзнага бюджэту.

Па волі партыйнага кіраўніцтва краіна паступова стала ўцягвацца ў «індустрыяльны скачок», фарсаванне тэмпаў індустрыялізацыі, да тэрміновае выкананне пяцігодкі. Гэта прывяло да перагляду планаў пяцігодкі, прыняцця павышаных абавязацельстваў. Пачалі адкідацца зацверджаныя раней нормы выпрацоўкі. Вынікам сталі разбалансаванасць вытворчасці, паломкі і прастоі абсталявання, павелічэнне выпуску бракаванай прадукцыі, зніжэнне дысцыпліны працы. Узніклі фінансавыя, матэрыяльныя і іншыя цяжкасці. Да гэтага дадалася падзенне ўзроўню сельскагаспадарчай вытворчасці, што з'явілася вынікам непрадуманага фарсавання тэмпаў калектывізацыі сельскай гаспадаркі. Пагоршылася харчовая забеспячэнне краіны, што прымусіла зноў увесці харчовыя карткі.

Як выхад з цяжкага становішча былі ўзмоцнены камандныя метады кіраўніцтва эканомікай. Цэнтральныя органы кіравання фактычна пачалі рэгламентаваць усе асноўныя паказчыкі развіцця рэспубліканс-

Фармаванне і ўмацаванне савецкай грамадска-палітычнай сістэмы ў Беларусі

кай прамысловасці. Перавага аддавалася колькасным паказчыкам. Такім чынам, была створана камандна-размеркавальная сістэма эканомікі.

За першую пяцігодку (1928–1932) у БССР было пабудавана 538 прамысловых прадпрыемстваў. Істотна змянілася галіновая структура прамысловасці. Аб'ём буйной прамысловасці вырас амаль у 4,3 разу. У рэспубліцы з'явіліся машынабудаўнічая, хімічная і іншыя галіны вытворчасці. Колькасць спецыялістаў з тэхнічнай адукацыяй у народнай гаспадарцы ў параўнанні з 1929 г. вырасла больш чым у 40 разоў. Важным сацыяльным вынікам стала ліквідацыя ў 1931 г. беспрацоўя.

Другі пяцігадавы план (1933–1937), які, як і першы, быў, паводле афіцыйных звестак, выкананы за 4 гады і 3 месяцы, на справе даў рост аб'ёму прамысловай вытворчасці ў 1,9 разу, замест запланаваных 3,8. Значна павялічылася выпрацоўка электраэнергіі на базе шырокай здабычы торфу. Прадукцыйнасць працы на прадпрыемствах, падпарадкаваных наркаматам, узрасла на 65,5%. Буйная прамысловасць стала аказваць вырашальны ўплыў на ўсю гаспадарку. З 1938 г. пачаў выконвацца трэці пяцігадавы план. Павелічэнне агульнага аб'ёму валавой прадукцыі прамысловасці планавалася ў 3,5 разу, але распачатая Германіяй вайна не дала здзейсніцца гэтым планам.

Галоўным жа вынікам індустрыялізацыі для СССР было стварэнне ваенна-прамысловага комплексу, больш-менш адпаведнага патрабаванням вялікай вайны ў Еўропе. Для Беларусі ў будучай вайне адводзілася роля прыфрантавой тэрыторыі, гэтым прадвызначаліся мясцовыя адметнасці індустрыялізацыі. У 1929–1940 гг. у рэспубліцы былі ўведзены ў дзеянне і рэканструяваны 1863 прадпрыемствы, якія выпускалі 90% яе прамысловай прадукцыі. Індустрыялізацыя прынесла значныя змены ў сацыяльную структуру насельніцтва, садзейнічала росту рабочага класа і тэхнічнай інтэлігенцыі, рэзка скарацілася колькасць сялянства.

5. Калектывізацыя сельскай гаспадаркі. У канцы 20-х гг. групоўка Сталіна распачала адыход ад НЭПа і рэпрэсіі супраць «непралетарскіх элементаў». Узмацненне «антыкулацкай лініі» ў другой палове 20-х гг. паставіла заможных сялян перад пытаннем: ці патрэбна пашыраць вытворчасць, калі «лішкі» ў любы момант могуць быць канфіскаваны дзяржавай? Як вынік, у 1927–1928 гг. экспарт збожжа па СССР скараціўся ў 8 разоў у параўнанні з 1926–1927 гг. Да таго ж, існаваў дыспарытэт цэн на збожжа і прамысловыя тавары.

Нарыхтоўчыя цэны былі значна ніжэйшымі за рыначныя. Хлебана-рыхтоўчы крызіс ставіў пад пагрозу планы індустрыялізацыі.

З другога боку, рэзка павялічыўся попыт на збожжа ўнутры краіны. У ходзе індустрыялізацыі гарадам, рабочым і служачым патрабавалася ўсё больш і больш прадуктаў харчавання. Невыкананне дзяржаўнага плана нарыхтовак збожжа прывяло да ўвядзення ў гарадах прадуктовых картак.

Летам 1929 г. Сталін абвясціў лозунг «суцэльнай калектывізацыі», які прадугледжваў завяршыць калектывізацыю ў збожжавых раёнах вясной 1932 г. Тэрмін заканчэння калектывізацыі для Беларусі прадугледжваўся ў 1932–1933 гг. Але партыйнае кіраўніцтва БССР на чале з К. Геам вырашыла фарсаваць тэмпы калектывізацыі, закончыць працэс да 1931 г. У Маскву была накіравана дакладная запіска з просьбай аб'явіць БССР рэспублікай суцэльнай калектывізацыі.

Каб забяспечыць высокія тэмпы калектывізацыі, у вёску паслалі тысячы ўпаўнаважаных, а ў гарадах на прамысловых прадпрыемствах ствараліся спецыяльныя брыгады дапамогі. Кіраўніцтва рэспублікі сфармавала спецыяльную групу рабочых агульнай колькасцю 612 чалавек. Пасля двухтыднёвай падрыхтоўкі на курсах яны ў пачатку лютага 1930 г. выехалі на месцы прызначэння, працавалі старшынямі і членамі праўлення калгасаў, загадчыкамі аддзелаў і інструктурамі ў акруговым апарате. Слабадасведчаныя ў асаблівасцях сялянскага жыцця, яны лічылі за лепшае дзейнічаць метадам загадаў і прымусаў.

Працэс кааперавання быў падменены «раскулачваннем». У БССР раскулачванню падлягала 34 тыс. гаспадарак. Да мая 1930 г. пад рэпрэсіі падпала 15,6 тыс. сем'яў. Пры гэтым адну частку сялян нацкоўвалі на другую, заахвочвалі падзелам маёмасці кулакоў. Нават сярэднякоў і беднякоў, якія сумняваліся ў мэтазгоднасці суцэльнай калектывізацыі, абвясчалі класавымі ворагамі, агентамі кулацтва і г. д. У выніку ў вёсцы зноў абвастрылася палітычнае становішча, сталі нарастаць сялянскія хваляванні. У студзені – сярэдзіне красавіка 1930 г. у БССР было зарэгістравана 520 «кулацкіх» выступленняў, перш за ўсё гэта былі замахі на жыццё камуністаў і актывістаў.

Каб ліквідаваць «перагібы», кіраўніцтва краіны вырашыла прыняць тэрміновыя меры. 2 сакавіка 1930 г. на старонках газеты «Правда» быў надрукаваны артыкул І. Сталіна «Галавакружэнне ад поспехаў (Да пытанняў калгаснага руху)», дзе ўпершыню асуджалася практыка прымусовай калектывізацыі, давалася ўказанне весці работу

ў адпаведнасці з мясцовымі ўмовамі, не абагульняць прысядзібныя землі, агароды, жыллёвыя будынкі і г. д.

Адразу адбыўся адток сялян з калгасаў. Да 1 чэрвеня 1930 г. працэнт калектывізацыі паменшыўся з 58 да 11,1%, частка сельгас-арцелей распалася. Аднак восенню 1930 г. палітыка суцэльнай калектывізацыі была зноў адноўлена. Па-ранейшаму прымусова абагульняліся жылыя памяшканні і жывёла, аплата працадзён праводзілася па астаткаваму прынцыпу – пасля выканання дзяржаўных паставак, якія паглыналі ўсе даходы.

Але вясной 1932 г. замест суцэльнай калектывізацыі адбыўся новы адток сялян з калгасаў. Калі на пачатку года калектывізацыя абдымала 50,4% двароў, то зараз паменшылася да 43,7%; распалася звыш за 1000 калгасаў. Тым разам выхад з калгасаў з'явіўся натуральнай рэакцыяй сялян выратавацца ад голаду, які ахапіў СССР у 1932–1933 гг. і забраў 3–4 мільяны жыццяў, перш за ўсё на Украіне і чарназемнай паласе Расіі. Ён быў выкліканы неўраджаем і жорсткай нарыхтоўчай палітыкай. Масавы голад абышоў нашу рэспубліку, хоць і тут шматлікімі былі паведамленні пра адсутнасць збожжа ў 12 раёнах, пра выпадкі апухання людзей і галодную смерць у асобных населеных пунктах.

Партыйнаму кіраўніцтву краіны стала зразумела, што голым адміністраваннем утрымаць сялян у калгасах немагчыма.

Актыўную ролю ў правядзенні калектывізацыі сталі адыгрываць машынна-трактарныя станцыі (МТС). Менавіта яны, па задуме савецкага кіраўніцтва, павінны былі пераканаць сялянскія масы ў перавазе сацыялістычнага спосабу вытворчасці, заснаванага на калектывнай працы. У пачатку 1929 г. пачалася арганізацыя МТС, а ў 1932 г. налічвалася 57 МТС, якія мелі 1500 трактароў і абслугоўвалі 33% калгасаў. На палях з'явіліся першыя камбайны.

Узмацнялася і адміністрацыйнае ўздзеянне на вёску, у МТС былі створаны палітычныя аддзелы, якія дзейнічалі камандна-загаднымі метадамі і з'яўляліся органамі «дыктатуры пралетарыяту» ў вёсцы. Палітаддзелы павінны былі кантраляваць калгасы, саўгасы і мясцовыя партыйныя арганізацыі ад «варожаў засмечанасці».

Галоўнымі метадамі калектывізацыі былі гвалтоўныя метады: запалохванне, прымус, раскулачванне, спецпасяленні, расстрэлы. Калгаснікі не мелі пашпартоў і цалкам залежалі ад свайго старшыні. Старшыня, у сваю чаргу, падпарадкоўваўся райкаму партыі, ад якога залежаў яго лёс. Напрыклад, толькі ў 1936 г. у БССР было заменена 1500 старшын калгасаў.

На канец 1940 г. мелася 10 165 калгасаў і 92 саўгасы. Дробнатаварная гаспадарка была разбурана і ператворана ў буйную, сацыялістычную. Аднак узровень сельскагаспадарчай вытворчасці заставаўся нізкім, а планы яе павышэння не былі выкананы. У 1938 г. прысядзібныя ўчасткі калгаснікаў складалі 4,0% плошчы, а давалі 45% усёй сельгаспрадукцыі, у тым ліку 70% мяса. Да таго ж, калгаснікі не мелі адпачынку, выхадных дзён, ім не аплачваліся водпускі па цяжарнасці і родах, не прадастаўлялася пенсія.

Калектывізацыя прывяла да адчужэння былых уладальнікаў зямлі ад асноўнага сродку вытворчасці – зямлі. Фактычна сяляне пераўтварыліся ў наёмных дзяржаўных работнікаў. Менавіта гэтага патрабавала тэорыя К. Маркса і У. Леніна пра пабудову камунізму. Адначасова таталітарны рэжым І. Сталіна атрымаў эфектыўны механізм кантролю над вытворчасцю і размеркаваннем харчавання ва ўсёй дзяржаве.

6. Асаблівасці грамадскага жыцця Беларусі ў 30-х гг. XX ст. Адносіны камуністычнай партыі да царквы. Пераход да таталітарызму праяўляўся ў далейшым паніжэнні ролі і ўдзелу ў справах грамадства дэмакратычных, прадстаўнічых органаў, поўным іх падпарадкаванні партыйнаму апарату. Саветы ў 30-я гг. ўжо толькі стваралі бачнасць улады працоўных. Іх фармаванне і дзейнасць адбываліся на падставе дырэктыўных указанняў, якія выключалі крытыку партыйна-дзяржаўных органаў, спаборнасць кандыдатур, плюралізм думак. Гэта датычылася дзейнасці не толькі Саветаў, але і прафсаюзаў, камсамолу, якія канчаткова страцілі нават мізэрныя рэшткі самастойнасці.

З прыняццем Канстытуцыі СССР 1936 г. была праведзена больш жорсткая цэнтралізацыя дзяржаўнага апарату, абмяжоўваліся правы саюзных рэспублік. У лютым 1937 г. была прынята новая Канстытуцыя БССР. Яна была падрыхтавана ў адпаведнасці з Канстытуцыяй СССР 1936 г. і паўтарала ўсе асноўныя яе палажэнні. У прыватнасці, у ёй пацвярджалася ўсеўладдзе партыйных кіруючых органаў. У Канстытуцыі абвешчаліся свабоды слова, друку, сходаў і мітынгаў, вулічных шэсцяў і дэманстрацый, але толькі на паперы, бо ў той жа час разгарнуліся масавыя рэпрэсіі, калі людзей знішчалі без усялякай віны.

Абвешчаная бальшавікамі дыктатура пралетарыяту, акрамя іншага, прадугледжвала падаўленне варожых яму ідэалогій, у тым ліку – рэлігіі. З 1928–1929 гг. разам са згортваннем НЭПу пачаўся націск дзяржавы на царкву. Заяўлялася, быццам яна «стаіць за спіной кулака»,

што яна ператварылася ў цэнтр прыцягнення рэакцыйных элементаў і г. д. Паводле пастановы УЦВК і СНК СССР ад 8 красавіка 1929 г. «Аб рэлігійных аб'яднаннях», рэлігійныя суполкі траплялі пад поўны кантроль дзяржаўных органаў і абмяжоўваліся задавальненнем уласных чыста культавых патрэб. З канца 1920-х–1930 гг. у БССР уладамі былі закрыты 573 царквы. Меншая іх частка была знішчана, а астатнія ператвораны ў будынкі гаспадарчага прызначэння – зярнясховішчы, архівы, майстэрні і інш. Да снежня 1936 г. у БССР перастала дзейнічаць 1371 царква. А праз паўтара гады вернікі маглі памаліцца толькі ў двух храмах – у Оршы і Мазыры.

Падобны лёс спасціг каталіцкія касцёлы. У пачатку 1937 г. у рэспубліцы персталі дзейнічаць 95 храмаў, і тэндэнцыя да іх закрыцця працягвала нарастаць, паколькі менавіта ім адводзілася роля «шпіёнскіх гнёздаў» для рознага кшталту польскіх дыверсантаў. У выніку ўсе каталіцкія касцёлы на тэрыторыі БССР былі зачынены. Усяго было зачынена 1445 цэркваў, 704 сінагогі і 113 касцёлаў, якія свабодна дзейнічалі да Кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 г.

З моманту ўсталявання Савецкай улады свяшчэннаслужыцелі трапілі ў катэгорыю адкрытых і патэнцыяльных праціўнікаў бальшавікоў. Гэтым было абумоўлена іх пазбаўленне выбарчых правоў, падатковы прэс і беспадстаўныя арышты па падазрэнні ў контррэвалюцыі. Такім чынам, у параўнанні з 1917 г., калі ў не занятых германцамі раёнах Беларусі служылі 2155 праваслаўных, 271 іўдзейскіх і 113 каталіцкіх святароў, да году ўз'яднання беларускага народа ў БССР, служыцелі рэлігійных культаў былі вынішчаны як клас.

Такім чынам, палітыка РКП(б)-УКП(б) у дачыненні да рэлігіі і царквы вызначалася бескампраміснасцю, непрымірымасцю і накіраванасцю на поўнае знішчэнне свяшчэннаслужыцеляў, храмаў і культаў. Яна была выклікана ідэалагічнымі і палітычнымі мэтамі. Для іх дасягнення ўлада выкарыстоўвала самыя разнастайныя, але, галоўным чынам, недэмакратычныя гвалтоўныя метады, вынікам якіх сталі шматтысячныя людскія ахвяры, матэрыяльныя і духоўныя страты народаў СССР.

7. Сталінскія рэпрэсіі 30-х гг. XX ст. У бальшавіцкай ідэалогіі рэпрэсіі супраць так званых класавых ворагаў займалі адно з галоўных месцаў. Гвалт для дыктатуры пралетарыяту быў проста неабходны. На думку У. Леніна, толькі з дапамогай «узброеных рабочых» магчыма ажыццяўляць сацыяльнае развіццё, дзеля чаго можна праліць і «мора крыві».

Другая прычына, што прывяла да ўсталявання таталітарнай сістэмы, звязана з трагізмам Кастрычніцкай рэвалюцыі, якая ўскалыхнула значную масу маргінальных нізоў. Спроба пабудаваць новае грамадства на прынцыпах сацыяльнай справядлівасці і калектывізму пераўтварылася ў фармаванне дыктатуры партыйна-дзяржаўнай структуры, аснову якой складалі выхадцы з тых жа самых нізоў. Да таго ж, узровень пісьменнасці, агульнай культуры ўвогуле членаў кіруючай партыі доўгі час заставаўся нізкім. Напрыклад, на 1 студзеня 1938 г. у СССР камуністаў з вышэйшай адукацыяй было толькі 4,5%, з сярэдняй – 8,6%, з пачатковай – 49,0%, без адукацыі – 22,9%.

Рэпрэсіі пачаліся амаль з першых месяцаў існавання савецкай дзяржавы. У 1917–1921 гг. яны былі накіраваны галоўным чынам супраць «класавых ворагаў», якія вызначаліся паводле сацыяльнага стану ці партыйнай прыналежнасці. У Беларусі, дзе з прычыны нямецкай і польскай акупацыі савецкая ўлада ўсталявалася значна пазней, чым у Расіі, галоўны ўдар быў накіраваны супраць дзеячоў Беларускай Народнай Рэспублікі, праваслаўных і каталіцкіх святароў, сяброў партыі беларускіх эсэраў. Але сапраўды масавымі рэпрэсіі сталіся ў 30-х гг. У 1930–1934 гг. у асноўным вынішчалася заможнае сялянства, гэтак званыя кулакі, або тыя, хто аказваў супраціў утварэнню калгасаў. «Кулацкімі ідэёлагамі» была названа беларуская навуковая і творчая інтэлігенцыя. Сотні тысяч сялян (паводле розных крыніц, ад 4 да 15% усяго беларускага сялянства) былі высланы ў папраўча-працоўныя лагеры, іх сем’і выселены за межы БССР.

Каб мець «падставу» для прыцягнення да крымінальнай адказнасці творчай і навуковай інтэлігенцыі Беларусі, органамі ГПУ–НКУС у 1930 г. былі сфабрыкаваны справы контррэвалюцыйных арганізацый – «Саюза вызвалення Беларусі», Беларускага філіяла «Працоўнай сялянскай партыі», у 1933–1934 гг. – «Беларускай народнай грамады», «Беларускага нацыянальнага цэнтра» і інш. Было асуджана на «перавыхаванне» ў папраўча-працоўных лагерах і выслана ў Сібір і Казахстан больш за тысячу чалавек: навукоўцы, пісьменнікі, настаўнікі, журналісты, выкладчыкі ВУ.

У 1933–1934 гг. былі рэпрэсаваны практычна ўсе святары як каталіцкай, так і праваслаўнай канфесіі, а таксама царкоўныя актывісты, абвінавачаныя ў антысавецкай дзейнасці. Шмат было асуджана і расстраляна гаспадарнікаў – кіраўнікоў і простых работнікаў розных галін народнай гаспадаркі. Калі інтэлігенцыю, святароў, сялян абвіна-

Фармаванне і ўмацаванне савецкай грамадска-палітычнай сістэмы ў Беларусі

вачвалі ў асноўным па палітычных матывах, то гаспадарнікі «выкрываліся як шкоднікі». Па справах шкодніцтва ў сістэме Дзяржплана, жывёлагадоўлі, Трактарцэнтра, запалкавай прамысловасці і іншых былі асуджаны тысячы людзей. У 1935–1936 гг. была ажыццёўлена «ачыстка» мяжы БССР ад «патэнцыйных» ворагаў. У аддаленыя раёны СССР выслалі больш за 20 тыс. чалавек.

Найбольшы размах рэпрэсіі набылі ў 1937–1938 гг. Беларусь была «ачышчана» ад «контррэвалюцыйных элементаў і шпіёнаў». Толькі пры «выкрыцці» гэтак званага «Аб'яднанага антысавецкага падполля» асуджана больш за 2,5 тыс. чалавек, значная частка з іх расстраляна. У 1937–1938 гг. праводзіцца масавая акцыя «па выкрыцці» польскіх, нямецкіх і латышскіх «шпіёнаў». Было арыштавана 23,5 тыс. чалавек, больш за 21 тыс. з іх расстраляна. Рэпрэсіі 1938 г. закранулі ўсе пласты грамадства, у тым ліку і арганізатараў гэтых рэпрэсій. Былі арыштаваны 99 сакратароў райкамаў КП(б)Б са 101, больш за 50 старшыняў райвыканкамаў, сакратары ЦК КП(б)Б.

Усе гэтыя працэсы паўтараліся пасля далучэння ў 1939 г. Заходняй Беларусі. Прыпыненыя вайной, рэпрэсіі набылі там асаблівы размах у другой палове 40-х гг. у сувязі з правядзеннем татальнай калектывізацыі і працягваліся аж да 1953 г. У выніку «праведзенай працы» ў Беларусі было ліквідавана найбольш дзейнае, працавітае і прадпрымальнае сялянства, практычна знішчана нацыянальная інтэлігенцыя, былі зачынены або зруйнаваны цэрквы і касцёлы. Усяго ў 20–50-х гг. у Беларусі колькасць ахвяр палітычных рэпрэсій склала каля 600 тыс. чалавек.

Лекцыя 7

САВЕЦКАЯ БЕЛАРУСЬ: ДАСЯГНЕННІ І ПРАБЛЕМЫ СТВАРАЛЬНАЙ ПРАЦЫ НАРОДА (1945–1991 ГГ.)

1. Геапалітычныя змены пасля Другой Сусветнай вайны. Міжнароднае становішча СССР і БССР.
2. Грамадска-палітычнае жыццё ў СССР і БССР у пасляваенны перыяд.
3. Эканамічнае развіццё БССР у перыяд 1945–1991 гг.
4. Крызісныя з’явы ў СССР. Палітыка перабудовы. Пачатак працэсу дэмакратызацыі ў БССР.

1. Геапалітычныя змены пасля Другой Сусветнай вайны. Міжнароднае становішча СССР і БССР. Перамога антыгітлераўскай кааліцыі ў Другой сусветнай вайне аказала вялікі ўплыў на развіццё асобных краін і свету ў цэлым. У першыя пасляваенныя гады найбольш істотныя змены адбываліся на еўрапейскім кантыненте, у непасрэднай блізкасці ад Беларусі.

Напрыканцы Другой сусветнай вайны рашэннямі Ялцінскай і Пацдамскай канферэнцый ЗША, Англія і СССР па-сутнасці падзялілі Еўропу на сферы ўплыву. Савецкаму Саюзу былі аддадзены пад кантроль краіны Усходняй Еўропы, тыя, якія ў ходзе ваенных дзеянняў былі заняты Чырвонай Арміяй.

Сталін выкарыстаў гэту сітуацыю дзеля пашырэння «сусветнай сацыялістычнай рэвалюцыі». Пры падтрымцы савецкіх войскаў у другой палове 40-х гг. у Албаніі, Балгарыі, Венгрыі, Польшчы, Румыніі, Чэхаславакіі, Югаславіі былі здзейснены сацыялістычныя рэвалюцыі, а савецкая зона акупацыі Германіі была пераўтворана ў Германскую Дэмакратычную Рэспубліку. Пазней на шлях сацыялізму сталі таксама пры падтрымцы СССР Кітай, В’етнам, Паўночная Карэя. Большасць з іх была аб’яднана ў эканамічны саюз – Савет Эканамічнай Узаемадапамогі (1949, план Молатава) і ваенна-палітычны блок – Арганізацыю Варшаўскага Дагавора (1955, супрацьстаянне НАТА). Тым самым яны былі адарваны ад сусветнай рыначнай гаспадаркі, а ў палітычнай сферы

вымушаны былі кіравацца ўстаноўкамі, якія дыктаваў СССР. Дарэчы, савецкія лідэры вельмі падазрона ставіліся да падзей, што адбываліся ў краінах Усходняй Еўропы, і жорстка спынялі кожную спробу адыходу ад сацыялізму. Так было ў Берліне ў чэрвені 1953 г., у Будапешце ў лістападзе 1956 г., у Празе ў жніўні 1968 г.

Найбольш сур'ёзныя спробы ліквідацыі таталітарнага рэжыму марксісцка-ленінскай партыі назіраліся ў суседняй з Беларуссю Польшчы. Тройчы – у 1956, 1970 і 1980 гг. тут адбываліся стихійныя выступленні рабочых супраць «сацыялістычнага раю». У 1956 і 1970 гг. гэтыя выступленні былі абвешчаны ўладамі бунтам і падаўлены ўзброеным чынам. У 1980 г. стихійны пратэст рабочых супраць павышэння цэн на прадукты харчавання спалучыўся з мэтанакіраванай дзейнасцю палітычнай апазіцыі, якая змагалася ў падполлі. У выніку ўзнікла легальная масавая арганізацыя: Незалежны прафсаюз «Салідарнасць». 16 месяцаў доўжылася адкрытая канфрантацыя «Салідарнасці» з кіруючай Польшкай аб'яднанай рабочай партыяй. Урэшце ўлады не вытрымалі супрацьстаяння з апазіцыяй і 13 снежня 1981 г. здзейснілі ваенны пераварот, загналі сваіх палітычных апанентаў альбо ў турмы, альбо на нелегальнае становішча ў краіне, альбо ў эміграцыю за мяжу.

Такім чынам, з канца 1940-х гг. Еўропа і свет раскалоліся на дзве грамадска-палітычныя сістэмы – капіталістычную і сацыялістычную, або, як часта называлі, на два лагеры. Характэрнай рысай пасляваеннага развіцця было нарастанне супярэчнасцей паміж СССР і ЗША. З 1946 г. паміж былымі саюзнікамі і адпаведна паміж краінамі Еўропы, якія знаходзіліся пад іх уплывам, паўстала «жалезная заслона». Гэта быў перыяд гісторыі, які атрымаў назву «халоднай вайны», эпоха жорсткага саперніцтва паміж дзвюма сістэмамі ва ўсіх сферах – эканоміцы, палітыцы, ідэалогіі. Перад чалавецтвам паўстала праблема захавання таго міру, які быў дасягнуты цаной шасцігадовай сусветнай вайны. «Халодная вайна» ў 1950–1960-х гг. не аднойчы пагражала перарасці ў «гарачую», і свет балансаваў на мяжы новай глабальнай вайны.

Галоўным інструментам бяспекі стала Арганізацыя Аб'яднаных Нацый. Ідэю яе стварэння кіраўнікі Англіі, ЗША і СССР неаднаразова абмяркоўвалі ў гады вайны, а з вясны 1945 г. пачалася распрацоўка адпаведных дакументаў. Напачатку кіраўніцтва СССР дамагалася, каб кожная савецкая рэспубліка была прадстаўлена ў ААН як асобная краіна. Але такі варыянт быў адвергнуты. Кіраўнікі трох краін прыйшлі

да згоды запрасіць у якасці заснавальнікаў ААН толькі Беларусь і Украіну, улічылі іх ролю ў вайне з фашызмам, велізарныя чалавечыя і матэрыяльныя страты. Канчатковае рашэнне аб гэтым 27 красавіка 1945 г. прыняла міжнародная канферэнцыя ў Сан-Францыска; Беларусь і Украіна былі ўключаны ў лік краін-заснавальніц. Разам з прадстаўнікамі 49 краін свету міністр замежных спраў К. Кісялёў ад імя ўрада БССР 26 чэрвеня 1945 г. падпісаў Статут ААН.

Міжнародная актыўнасць рэспублікі і вынікі яе працы ў ААН вызначаліся агульнапалітычнай сітуацыяй у СССР і развіццём падзей у свеце. Прысутнасць у ААН не змяніла таго факта, што самастойнасць Беларусі ў міжнародных справах доўгі час была больш прывідам. Напрыклад, у жніўні 1945 г. без удзелу ўпаўнаважаных прадстаўнікоў БССР, насуперак папярэднім рашэнням, была ўстаноўлена новая савецка-польская мяжа, у выніку чаго рэспубліка страціла 17 раёнаў Беластоцкай вобласці і тры раёны Брэсцкай вобласці, а ўзамен з польскага боку атрымала 15 вёсак з беларускім насельніцтвам.

У наступныя гады пазіцыя Беларускай ССР у ААН па-ранейшаму не выходзіла за межы знешняй палітыкі СССР. БССР мела сваё прадстаўніцтва ў такіх спецыялізаваных структурах ААН, як ЮНЕСКА, МАГАТЭ і інш. БССР падпісала больш за 160 дагавораў і пагадненняў, яна абіралася непастаянным членам Савета Бяспекі, неаднаразова яе прадстаўнікі ўваходзілі ў склад Эканамічнага і Сацыяльнага Саветаў ААН.

2. Грамадска-палітычнае жыццё ў СССР і БССР у пасляваенны перыяд. У першыя пасляваенныя гады ў СССР захоўвалася палітычная сістэма, якая склалася ў 20–30-я гг. Перамога над фашызмам давала спадзяванне, што людзі нарэшце будуць жыць больш свабодна. Прыкметай таго, што палітычны рэжым стаў менш жорсткім, быў і Указ Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР ад 26 сакавіка 1947 г. аб скасаванні смяротнага пакарання. У 1948–1949 гг. у СССР не было вынесена аніводнага смяротнага пакарання. Аднак такі стан быў нядоўгім. У студзені 1950 г. быў новы ўказ, згодна якому смяротнае пакаранне зноў аднаўлялася.

Актывізаваліся рэпрэсіі і на Беларусі. Як і ў перадваенны час, да лістапада 1951 г. іх ажыццяўляў міністр дзяржаўнай бяспекі БССР Л. Цанава. У пасляваенныя гады былі зноў рэпрэсаваны пісьменнікі У. Дубоўка, А. Александровіч, С. Грахоўскі, А. Звонак, П. Пруднікаў.

Усяго ў студзені 1953 г. у лагерах СССР знаходзілася 2,5 млн вязняў. Пры гэтым так званыя «палітвязні» складалі 21%.

5 сакавіка 1953 г. памёр Сталін. 6 сакавіка адбылося сумеснае пасяджэнне ЦК КПСС, Савета Міністраў і Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР, якое зацвердзіла Г. Малянкова на пасадзе старшыні Савета Міністраў СССР. Сакратарыят ЦК КПСС узначаліў М. Хрушчоў. Хрушчоў і Малянкоў уступілі ў канфлікт з міністрам унутраных спраў Л. Берыя, які пры Сталіне быў самай уплывовай фігурай. У чэрвені 1953 г. Берыя зрабіў спробу змясціць М. Патолічава з пасады першага сакратара ЦК КПБ. Аднак на Пленуме ЦК КПБ (25–27 чэрвеня 1953) беларускія камуністы не далі згоды на такую кадравую замену.

Па ініцыятыве М. Хрушчова 26 чэрвеня 1953 г. Берыя быў арыштаваны, выключаны з партыі, аддадзены пад суд і ў снежні таго ж года расстраляны як шпіён і змоўшчык. Пасля гэтага ў краіне пачаўся некаторы паварот да калектыўнага вырашэння партыйных і дзяржаўных пытанняў. Прымаліся меры аб вяртанні законнасці і правапарадку. Гэтаму спрыяла скасаванне ў верасні 1953 г. сумна вядомай Асобнай нарады пры Міністэрстве ўнутраных спраў СССР, якая фактычна без суда выносіла ў масавым парадку такія пакаранні, як высылка, зняволенне, расстрэл. Пачалася кампанія пра вызваленне вязняў, асуджаных па палітычных матывах.

Новым крокам на шляху да дэмакратызацыі грамадска-палітычнага жыцця з’явіўся XX з’езд КПСС, які праходзіў 14–25 лютага 1956 г. Разам з разглядам пытанняў, скіраваных на паляпшэнне спраў у прамысловасці, сельскай гаспадарцы, культуры, навуцы, з пашырэннем дэмакратыі, абгрунтаваннем прынцыпаў мірнага суіснавання дзяржаў з розным грамадска-палітычным ладам з’езд вымушаны быў звярнуць увагу на нечуваныя парушэнні законнасці ў гады сталінскага праўлення. Пад канец работы з’езда на яго закрытым пасяджэнні дэлегаты заслухалі даклад «Аб кульце асобы і яго выніках», з якім выступіў М. Хрушчоў. Гэта стала для іх вялікай нечаканасцю. І хоць даклад не быў надрукаваны да пачатку 90-х гг., але яго агульная накіраванасць паступова стала вядома грамадству. Тым больш, што 30 чэрвеня 1956 г. ЦК КПСС прыняў пастанову «Аб пераадоленні культу асобы і яго вынікаў». У ёй была зроблена спроба выявіць сутнасць рэжыму Сталіна, паказаны яго наступствы.

Пачалася рэабілітацыя ахвяр сталінскага праўлення. У БССР на працягу 1956–1962 гг. былі рэабілітаваны больш за 29 тыс. чалавек.

І хоць гэта лічба з'яўлялася зусім невялікай часткай ад шматлікай колькасці бязвінна асуджаных і закатаваных людзей, аднак для далейшага грамадска-палітычнага развіцця такі зрух быў вельмі важным.

На аснове рашэння XXII з'езда партыі, які працаваў 17–31 кастрычніка 1961 г., парэшткі Сталіна былі вынесены з Маўзалея, паўсюдна пачаліся дэмантаж яго помнікаў і выдаленне яго імені з назваў гарадоў, прадпрыемстваў, устаноў, калгасаў, саўгасаў і інш.

Адначасова М. Хрушчоў навязаў партыі і ўсёй дзяржаве курс на паскоранае будаўніцтва камунізму. На XXI і XXII з'ездах КПСС прымаўся планы і праграмы, па якіх ужо ў 1980 г. СССР павінен быў апырадзіць ЗША па ўсіх сацыяльна-эканамічных паказчыках і пабудаваць «матэрыяльна-тэхнічную базу камунізму». Быў прыняты «Маральны кодэкс будаўніка камунізму» як эталон паводзін для грамадзян СССР. У вытворчасці насаджаўся рух «за камуністычную працу» і г. д.

Пасля адстаўкі (1964) М. Хрушчова ў Савецкім Саюзе паступова забываліся пра яго планы. І калі ў сферы эканомікі ў 60-х гг. і пазней яшчэ рабіліся пэўныя спробы рэформ, то ў грамадска-палітычным жыцці адбываўся паварот да ранейшых каштоўнасцей. «Хрушчоўская адліга» адышла ў нябыт. На чале з генеральным сакратаром ЦК КПСС Л. Брэжневым адбывалася ціхая рэабілітацыя сталінізму, фактычна спынілі сваю дзейнасць камісіі па рэабілітацыі ахвяр сталінскіх рэпрэсій, у друку ўсё часцей падаваўся станоўчы вобраз Сталіна. Замест пошуку шляхоў па мадэрнізацыі эканамічнай, грамадска-палітычнай і дзяржаўнай сфер, кіруючая эліта замацоўвала сябе як стрыжань адміністрацыйна-каманднай сістэмы. Паколькі правал плана пабудовы камунізму за 20 гадоў стаў відавочным, то 1970-я гг. пачаліся прапагандай канцэпцыі так званага «развітога сацыялізму», у якой цэнтральнае месца заняў тэзіс пра павышэнне кіруючай ролі партыі ва ўсіх сферах грамадскага жыцця. Адпаведныя папраўкі былі ўнесены ў Статут КПСС, а ў кастрычніку 1977 г. – ў новую Канстытуцыю СССР.

Адпаведна на рэспубліканскім ўзроўні кампартыя Беларусі рэгламентавала жыццё беларускага грамадства, была мясцовай «кіруючай сілай». У сваёй дзейнасці КПБ кіравалася агульнасаюзнымі ўстановамі, што не заўсёды адпавядала інтарэсам рэспублікі і беларускага народа. Найбольш яскрава гэта праявілася ў нацыянальна-культурнай сферы. Так, у Канстытуцыю СССР было ўнесена палажэнне пра тое, што ў Савецкім Саюзе склалася новая гістарычная супольнасць людзей «савецкі народ», што, па сутнасці, з'яўлялася ўстановай на

сціранне нацыянальных асаблівасцей усіх народаў. На Беларусі гэта рабілася асабліва хутка: у 1980-х гг. у беларускіх гарадах ужо не было ніводнай беларускай школы.

Паколькі партыйныя камітэты былі той вышэйшай інстанцыяй, на якой у рэшце рэшт замыкалася кіраўніцтва раёнам, вобласцю, рэспублікай, то Саветы дэпутатаў працоўных фактычна былі пазбаўлены рэальнай улады. Ва ўмовах аднапартыйнай сістэмы і пры адсутнасці альтэрнатыўных выбараў кандыдатуры будучых дэпутатаў Саветаў усіх узроўняў праходзілі праз сіта кантролю з боку партыйных камітэтаў і канчаткова зацвярджаліся імі.

Такім чынам, партыйна-дзяржаўная эліта не мела настрою на глыбокія перамены ў эканамічнай, грамадска-палітычнай і дзяржаўнай сферах і пайшла па шляху ўмацавання аўтарытарна-бюракратычнага стылю кіравання, захавання неэфектыўнай эканамічнай сістэмы.

3. Эканамічнае развіццё БССР у перыяд 1945–1991 гг. Вялікая Айчынная вайна і фашысцкая акупацыя прынеслі беларускаму народу велізарныя страты. Захопнікі разбурылі і спалілі 209 гарадоў і райцэнтраў, 9200 сёл і вёсак. Загінулі больш за 3 млн чалавек. Былі разбураны амаль усе прамысловыя прадпрыемствы і электрастанцыі, абсталяванне вывезена ў Германію альбо знішчана. Гітлераўцы разрабавалі маёмасць калгасаў і саўгасаў. Моцна пацярпелі транспартныя магістралі, было разбурана амаль тры чвэрці жылога фонду гарадоў, поўнасцю знішчана матэрыяльная база адукацыі, навукі, культуры. Эканоміка рэспубліка была адкінута да 1928 г., а па некаторых галінах – да 1913 г. Складаным было становішча ў сельскай гаспадарцы. Пасяўныя плошчы да пачатку пяцігодкі ў калгасах складалі толькі 59% даваеннага ўзроўню. У аднаўленні сельскай гаспадаркі дамінавалі метады адміністрацыйна-каманднай сістэмы. Калгасам было вернута звыш за 200 тыс. га зямлі, а таксама жывёла, якая з пачатку вайны знаходзілася ў карыстанні грамадзян.

У снежні 1947 г. у краіне была адменена карткавая сістэма на харчовыя і прамысловыя тавары і ажыццёўлены пераход да продажу іх у парадку свабоднага гандлю па адзіных дзяржаўных цэнах. Была праведзена грашовая рэформа. Разам з тым узровень рэальнай зароботнай платы так і не дасягнуў даваеннага перыяду, цэны на тавары шырокага спажывання былі значна вышэйшыя за даваенныя. Да таго ж, адбыўся рост падаткаў, якія збіраліся непасрэдна з зароботнай платы. Цяжарам

на плечы грамадзян клаліся штогадовыя абавязковыя дзяржаўныя пазыкі. Падпіска на аблігацыі вызначалася на суму не менш за месячны аклад у год.

Пасля смерці Сталіна ўзнікла магчымасць ажыццявіць некаторую пераарыентацыю эканомікі на паляпшэнне жыцця людзей. Гэта было цяжка зрабіць без пераадолення крызіснага стану сельскай гаспадаркі. Таму ў краіне былі ў 2–5 разоў павышаны нарыхтоўчыя цэны на сельскагаспадарчую прадукцыю, спісаны нядоімкі з калгасаў і калгаснікаў за папярэднія гады. Падатак з калгаснікаў быў зніжаны ў 2,5 разу, а з 1958 г. наогул адменены. Былі таксама зніжаны абавязковыя дзяржпастаўкі сельскагаспадарчай прадукцыі з калгасаў, павялічаны капіталаўкладанні на патрэбы вёскі, толькі за 1954 г. у БССР яны ўзраслі на 52%. У выніку – за некалькі гадоў сялянства пераадолела галечу, выйшла з прыгнечанага стану, аднак заможным не стала.

У канцы 1950– пачатку 1960-х гг. назіралася пагаршэнне эканамічнай сітуацыі ў СССР, у тым ліку і ў Беларусі. Рэзка знізіліся тэмпы развіцця вытворчасці, рэнтабельнасць прадпрыемстваў, паменшыўся прырост даходаў насельніцтва. Асноўнай прычынай быў курс на паскоранае будаўніцтва камунізму, дагматызм савецкага кіраўніцтва ў пазнанні эканамічных законаў, суб’ектывізм і валюнтарызм у кіраванні эканомікай. У верасні 1957 г. урад СССР прызнаў неабходным не чакаць выканання шостага пяцігадовага плана на 1956–1960 гг., а распрацаваць новы на 1959–1965 гг.

Адной з асаблівасцяў эканамічнага развіцця Беларусі ў гады сямігодкі было хуткае развіццё хімічнай прамысловасці, асабліва вытворчасці мінеральных угнаенняў. У 1963 г. быў уведзены ў строй першы ў Салігорску калійны камбінат, вялося будаўніцтва другога і трэцяга камбінатаў. З уводам іх у дзеянне, а таксама азотна-тукавага завода ў Гродне, суперфасфатнага ў Гомелі ў рэспубліцы была наладжана вытворчасць уласных калійных, азотных і фасфатных мінеральных угнаенняў. Другой асаблівасцю развіцця народнай гаспадаркі Беларусі ў гады сямігодкі стала апераджальнае развіццё новых неметалаёмістых галін – прыборабудавання і электронікі.

Аднак у цэлым прамысловасць СССР пачала рэзка адставаць ад прамысловасці заходніх краін. Апрача ваеннага ўзбраення, усе іншыя віды прадукцыі былі на нізкім узроўні. На Захадзе назіраўся бум выпуску спажывецкіх тавараў: аўтамашын, тэлевізараў, моднага адзення, а для грамадзян Савецкага Саюза ўсё гэта было недасягальным.

Па-ранейшаму не хапала нават харчавання, з пачатку 60-х гг. СССР распачаў імпорт збожжа.

Пасля адстаўкі М. Хрушчова новае кіраўніцтва – Генеральны сакратар ЦК КПСС Л. Брэжнеў і Старшыня Савета Міністраў СССР А. Касыгін усведамлялі неабходнасць мадэрнізацыі эканомікі.

Пачатак гаспадарчай рэформы быў пакладзены сакавіцкім (1965) пленумам ЦК КПСС, які прыняў пастанову «Аб неадкладных мерах па далейшаму развіццю сельскай гаспадаркі СССР». Была зменена сістэма нарыхтовак сельскагаспадарчай прадукцыі, уведзіўся цвёрды і нязменны план нарыхтовак на пяць гадоў наперад для кожнага калгаса, саўгаса, раёна, вобласці, рэспублікі. Закупачныя цэны на сельскагаспадарчую прадукцыю былі павялічаны ў сярэднім у 1,5–2 разы. Адначасова былі зняты абмежаванні на ўтрыманне жывёлы ў асабістай гаспадарцы калгаснікаў, рабочых і служачых.

З мэтай умацавання матэрыяльна-тэхнічнай базы было вырашана за 1965–1969 гг. паставіць на вёску 1 млн 790 тыс. трактароў, 1 млн 100 тыс. грузавых аўтамабіляў, шмат іншай тэхнікі. Акрамя таго, дзяржава брала на сябе ўсе работы па меліярацыі, вапнаванні кіслых глеб, паляпшэнні лугоў і паш. Нарэшце, звярталася ўвага на неабходнасць арганізацыйна-гаспадарчага ўмацавання калгасаў і саўгасаў на прыцыпах гаспадарчага разліку, адмены празмернай рэгламентацыі іх гаспадарчай дзейнасці, развіцця ўнутрыкалгаснай дэмакратыі.

Наступным крокам у вырашэнні буйнамаштабнай эканамічнай рэформы сярэдзіны 60-х гг. стаў вераснёўскі (1965) Пленум ЦК КПСС, які па дакладу Старшыні Савета Міністраў СССР А. Касыгіна прыняў пастанову «Аб паляпшэнні кіравання прамысловасцю, удасканаленні планавання і ўзмацненні эканамічнага стымулявання прамысловай вытворчасці». Каб зрабіць прамысловую вытворчасць больш эфектыўнай, было вырашана, па-першае, удасканаліць сістэму планавання ў прамысловасці. Дзеля гэтага замест больш за 100 абавязковых планавых паказчыкаў, якія спускаліся прадпрыемству зверху, цяпер засталася толькі 8. Калі раней асноўным паказчыкам работы прадпрыемства быў аб'ём валавой прадукцыі, то зараз ім стаў аб'ём рэалізаванай прадукцыі.

Па-другое, пашырыць гаспадарчую самастойнасць прадпрыемстваў, дазвалялася самастойна распараджацца часткай прыбытку і ствараць грашовыя фонды для развіцця вытворчасці, паляпшэння ўмоў працы і быту рабочых і служачых. Па-трэцяе, былі ліквідаваны саўнаргасы

і адноўлены міністэрствы па галінах прамысловасці, якія павінны былі забяспечыць, высокі тэхнічны ўзровень, укараненне дасягненняў навукі ў вытворчасць.

Першыя крокі гаспадарчай рэформы далі плён. Восьмая пяцігодка, разлічаная на 1966–1970 гг., па шэрагу важных паказчыкаў была выканана. Валавая прадукцыя прамысловасці Беларусі павялічылася за пяцігодку на 79% пры плане 70%. За пяцігодку ў Беларусі ўвайшло ў строй 78 буйных прамысловых прадпрыемстваў. Сярод іх электралампавы завод у Брэсце, матарарамонтны ў Гомелі, фабрыка трыкатажу ў Брэсце, баваўняна-прадзільная фабрыка ў Гродне, мясакамбінат у Барысаве і інш.

Асаблівасцю развіцця сельскай гаспадаркі Беларусі ў гады васьмай пяцігодкі стала будаўніцтва буйных адкормачных комплексаў у жывёлагадоўлі, а прадукцыя жывёлагадоўлі ўзрасла на 34%. Але ж гэта быў экстрэнсіўны шлях развіцця сельскай гаспадаркі, да таго ж вельмі небяспечны ў адносінах да экалогіі краіны.

Поспехі пачатковага этапа эканамічнай рэформы былі непрацяглымі. Ужо ў першыя гады яе ажыццяўлення пачаліся шматлікія карэкціроўкі, папраўкі, дапаўненні, у выніку якіх яна спачатку з буйнамаштабнай ператварылася ў касметычную, а да пачатка 70-х гг. апынулася настолькі скажонай, што фактычна перастала дзейнічаць. Л. Брэжнеў і большасць членаў Палітбюро ЦК КПСС не падзялялі спадзяванне А. Касыгіна на ролю матэрыяльных стымулаў у развіцці гаспадаркі. Рэформа не здолела зламаць стары гаспадарчы механізм і дзеючую адміністрацыйна-камандную сістэму.

Разам з тым, эканамічны патэнцыял Беларусі на пачатку 1970-х гг. выглядаў прывабна. За грошы, якія былі атрыманы СССР за продаж на Захад нафты, газу, мінеральных угнаенняў, была праведзена тэхнічная рэканструкцыя значнай колькасці прадпрыемстваў БССР, уведзены ў строй новыя: дакладнага машынабудавання, металаапрацоўкі, радыётэхнікі і электронікі, хімічнай прамысловасці. У выніку да сярэдзіны 80-х гг. у рэспубліцы быў створаны буйны тэрытарыяльна-галіновы прамысловы комплекс, у якім налічвалася амаль 1500 прадпрыемстваў.

Адначасова пачалі больш выразна праяўляцца негатыўныя з’явы савецкай эканомікі ў параўнанні з сусветнай. У БССР, як і ва ўсім СССР, узрасла энэргаёмістасць вытворчасці, зніжаўся рост прадукцыйнасці працы, больш відавочнай стала неэфектыўнасць эканамічнай

мадэлі. Пагоня за павелічэннем аб'ёмаў прадукцыі раслінаводства і жывёлагадоўлі прыводзіла часам да непапраўных парушэнняў экалагічных сістэм з негатыўнымі наступствамі для насельніцтва, якія адчуваюцца і ў наш час. У гэты перыяд ажыццяўляліся буйныя праекты па спецыялізацыі, меліярацыі і хімізацыі. У 1970-х гг. па вытворчасці мяса на душу насельніцтва Беларусь дагнала развітыя краіны Захаду і ЗША. Але значная частка кармоў паступала з іншых рэспублік, куды потым адпраўлялася мясная прадукцыя. Кожны комплекс даваў каласальную экалагічную нагрузку. Рэспубліка выконвала ролю адкормачнага і перапрацоўчага цэхаў, вялікая частка якаснай прадукцыі вывозілася, але насельніцтва беларускіх гарадоў стаяла ў чэргах за мясапрадуктамі, хоць у параўнанні з расійскімі рэгіёнамі забеспячэнне выглядала нядрэнна. У другой палове 1970-х гг. насельніцтва Беларусі ізноў сутыкнулася з абвастрэннем хранічнай хваробы савецкай эканомікі – дэфіцытам. Вытворчасць спажывецкіх тавараў ва ўмовах жорстка цэнтралізаванай планавай эканомікі хранічна адставала. За 1971–1985 гг. грашовая маса павялічылася больш чым у 3 разы, а таварная – толькі ў 2. У такіх умовах скарачаліся магчымасці насельніцтва задаволіць свае патрэбы законным шляхам і, як вынік, квітнелі блат, хабарніцтва, раслі чэргі, уводзілася цэнтралізаванае размеркаванне тавараў першай неабходнасці праз так званыя «сталы заказаў», стварэнне спіскаў ільготнікаў і г. д.

Было б памылковым адказнасць за негатыўныя з'явы ў эканамічным і сацыяльным жыцці ўскладаць толькі на саюзныя органы і ведамствы. Многае залежала ад кіраўніцтва рэспублікі, асабліва ад першага сакратара ЦК КПБ. Найбольшым аўтарытэтам сярод насельніцтва карыстаўся П. Машэраў, які займаў гэтую пасаду ў 1965–1980 гг. і нямала зрабіў як кіраўнік БССР. Але ён, як і іншыя кіраўнікі саюзных рэспублік, мусіў працаваць па правілах, якія вызначаліся ў Маскве.

4. Крызісныя з'явы ў СССР. Палітыка перабудовы. Пачатак працэсу дэмакратызацыі ў БССР. У лістападзе 1982 г. пасля смерці Л. Брэжнева пасаду Генеральнага сакратара ЦК КПСС заняў былы старшыня КДБ Ю. Андропаў. З прыходам да ўлады ён абвясціў курс на сацыяльна-эканамічныя пераўтварэнні. Аднак усе змены звяліся да адміністрацыйных мер па ўмацаванні дысцыпліны. Палітычная і эканамічная сістэмы заставаліся нязменнымі. Ідэалагічны кантроль і рэпрэсіі супраць дысідэнтаў (палітычных іншадумцаў) сталі больш жорсткімі,

у знешняй палітыцы ўзмацнілася канфрантацыя з Захадам. Апошнія месяцы жыцця ён кіраваў краінай з бальнічнай палаты. У 1984 г. чарговым Генеральным сакратаром быў абраны 72-гадовы К. Чарненка, які большы час свайго непрацяглага знаходжання на гэтай пасадзе кіраўніцтва таксама правёў у бальніцы. Да гэтага часу праявы застою ў сацыяльна-эканамічным развіцці краіны пагражалі перарасці ў агульнадзяржаўны крызіс. Жыццёвы ўзровень насельніцтва СССР быў непараўнальна ніжэйшы, чым у краінах Захаду. А да таго ж савецкі рэжым рэзка крытыкаваўся за парушэнне правоў чалавека і адсутнасць дэмакратыі.

Пасля смерці К. Чарненкі ў сакавіку 1985 г. новым Генеральным сакратаром ЦК КПСС быў абраны 54-гадовы М. Гарбачоў, з іменем якога звязана распачатая ім палітыка «перабудовы». Каманда аднадумцаў, якую ён узначаліў, разлічвала вывесці краіну з паласы застою пад лозунгам удасканальвання сацыялізму, не закранаючы асноў сістэмы і засяродзіўшы сілы на паскарэнні эканамічнага развіцця краіны.

Канкрэтным праяўленнем новых падыходаў у эканоміцы стаў перавод з 1987 г. прадпрыемстваў і аб'яднанняў на гаспадарчы разлік і самафінансаванне. З 1988 г. у Беларусі на гэтыя ўмовы перайшлі прамысловасць, аграпрамысловы комплекс, транспарт, большасць будаўнічых арганізацый. У 1989–1991 гг. былі прыняты законы СССР аб кааперацыі, уласнасці, індывідуальнай працоўнай дзейнасці, сялянскай гаспадарцы, арэндных адносінах, зямлі і інш. Узнікненне розных форм уласнасці і гаспадарання сведчыла пра паступовае ўкараненне элементаў рыначнай эканомікі.

Аднак перабудова эканамічных і сацыяльных адносін не магла ісці ў адрыве ад рэфармавання грамадска-палітычнай сферы. Адміністрацыйна-камандная сістэма, якая склалася за гады савецкай улады, аказалася слабаўспрымальнай да перамен. Менавіта яна была ядром так званага «механізму тармажэння». Але нават на гэтым фоне ў параўнанні з суседнімі рэспублікамі БССР выглядала адной з самых кансерватыўных. Партыйна-дзяржаўнае кіраўніцтва Беларусі дэманстравала прыхільнасць да захавання старой сістэмы і неахвотна ажыццяўляла рэформы.

Між тым, у Маскве, Украіне, прыбалтыйскіх рэспубліках шырокія колы інтэлігенцыі рэфарматарскія захады М. Гарбачова разумелі як адыход ад таталітарызму, распачалі інтэнсіўны перагляд ідэалагічных устаноў, афіцыйнай канцэпцыі гісторыі міжнацыянальных і міжнародных адносін. У грамадска-палітычную практыку ўкараніліся пры-

цыпы галоснасці (пераадоленне цензуры і закрытасці дзеянняў уладных структур), палітычнага і ідэалагічнага плюралізму.

Дэмакратызацыя грамадскага жыцця ў Беларусі пачалася з узнікнення нефармальнага аб'яднанняў і клубаў па інтарэсах. Для іх было характэрна імкненне да дэмакратычных перамен. Рух за дэмакратыю становіўся сінонімам перабудовы.

Частка грамадскіх аб'яднанняў асноўным напрамкам сваёй дзейнасці абрала захаванне і развіццё беларускай нацыянальнай культуры: «Талака» і «Тутэйшыя» ў Мінску, «Паходня» ў Гродне, «Узгор'е» ў Віцебску, «Талака» ў Магілёве, «Край» у Брэсце і інш. На аснове такіх групавак у другой палове 1980-х гг. у Беларусі ўнутры агульнага руху за дэмакратыю стала фармавацца беларуская нацыянальна-дэмакратычная плынь.

Пэўная палітызацыя грамадскіх клубаў і аб'яднанняў у значнай ступені была выклікана не толькі агульным кансерватызмам кіраўніцтва БССР, але і яго нежаданнем улічваць рэальны стан беларускай мовы, у якім яна апынулася за папярэднія гады. Яшчэ ў снежні 1986 г. 28 прадстаўнікоў беларускай інтэлігенцыі накіравалі на імя М. Гарбачова ліст, у якім звярталася ўвага на неабходнасць развіцця беларускай мовы і адраджэння беларускай культуры. У адказ кіраўніцтва рэспублікі заявіла, што праблема надуманая і не вартая ўвагі. А між іншым, паводле перапісу 1979 г. каля 60% беларусаў прызнавалі сваёй роднай мовай беларускую і ў якасці другой роднай мовы называлі рускую. У выніку беларускамоўнае пытанне стала набываць палітычную афарбоўку і напрыканцы 1980-х гг. заняло важнае месца ў дзейнасці шэрагу грамадскіх аб'яднанняў, якія паступова сталі афармляцца ў апазіцыю КПСС-КПБ.

Першым за глыбокае абнаўленне беларускай рэчаіснасці з пазіцыяў нацыянальнага адраджэння выказаўся Беларускі народны фронт (БНФ). Устаноўчы з'езд БНФ быў праведзены ў чэрвені 1989 г. у Вільні. У прынятай праграме «Адраджэнне за перабудову» адзначалася неабходнасць забеспячэння рэальнага суверэнітэту Беларусі і надання беларускай мове статусу дзяржаўнай.

Амаль адначасова з афармленнем БНФ узніклі іншыя групы, камітэты, а пазней і палітычныя партыі. У чэрвені 1989 г. было заснавана Таварыства беларускай мовы імя Ф. Скарыны. У аснову дзейнасці ТБМ была пакладзена асветніцкая і адукацыйная праца. У сакавіку 1991 г. адбыўся ўстаноўчы з'езд Беларускай сацыял-дэмакратычнай

Лекцыя 7

грамады (БСДГ), узнік шэраг іншых партый. Пры наяўнасці істотных разыходжанняў у мэтах і задачах партыі ў сваіх праграмах і дзейнасці важнае месца адводзілі пытанням адраджэнскага характару.

26 студзеня 1990 г. Вярхоўны Савет рэспублікі прыняў закон «Аб мовах у Беларускай ССР», паводле якога беларуская мова юрыдычна была зацверджана ў якасці адзінай дзяржаўнай (за рускай мовай пакідаўся статус мовы міжнацыянальных зносін), а 4 чэрвеня 1991 г. – закон «Аб культуры ў Беларускай ССР».

Абуджэнне нацыянальнай свядомасці грамадзян і асабліва прыняцце закона аб мовах у БССР актывізавалі на пачатку 90-х гг. як прыхільнікаў нацыянальнага адраджэння, так і яго праціўнікаў. І хаця нацыянальна-дэмакратычны рух на Беларусі не набыў такога размаху як у суседніх рэспубліках, сувязь паміж палітыка-прававымі зменамі дэмакратычнага характару і беларускім адраджэннем становілася ўсё больш відавочнай.

Лекцыя 8

СУВЕРЭННАЯ РЭСПУБЛІКА БЕЛАРУСЬ ВА ЁМОВАХ ГЛАБАЛІЗАЦЫІ

1. Абвяшчэнне Рэспублікі Беларусь. Распад СССР і ўтварэнне СНД.
2. Фармаванне палітычнай сістэмы Беларусі. Канстытуцыйны працэс і прыняцце Канстытуцыі 1994 г. Грамадска-палітычнае жыццё ў Беларусі ў канцы XX– пачатку XXI ст.
3. Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі ў канцы XX– пачатку XXI ст. Станаўленне і рэалізацыя беларускай мадэлі сацыяльна арыентаванай эканомікі.
4. Суверэнная Рэспубліка Беларусь ва ўмовах глабалізацыі. Адукацыя, навука, культура і рэлігійнае жыццё ў Рэспубліцы Беларусь.

1. Абвяшчэнне Рэспублікі Беларусь. Распад СССР і ўтварэнне СНД. Распачатая ў сярэдзіне 1980-х гг. перабудова стварыла прынцыпова новую сітуацыю ў грамадска-палітычным і духоўным жыцці, але яна не спыніла спаўзанне СССР да крызісу. Больш таго, крызіс стаў сістэмным, ён ахапіў увесь сацыялістычны лагер.

У канцы 80 – пачатку 90-х гг. па краінах Усходняй Еўропы прайшла рэвалюцыйная хваля, агульны характар падзей якой можна вызначыць так: гэта былі антытаталітарныя масавыя рухі, якія прывялі да падзення старых дзяржаўна-партыйных правячых структур. Галоўным лозунгам гэтых рухаў было аднаўленне дэмакратычных свабод і барацьба за правы чалавека.

Рэвалюцыйная хваля на мяжы 80–90-х гг. у кожнай з краін Усходняй Еўропы мела свае асаблівасці. У адных яна ішла мірна, у другіх суправаджалася людскімі стратамі. Авангардную ролю адыграла інтэлігенцыя і студэнцкая моладзь. Крах сусветнай сацыялістычнай сістэмы пачаўся з Польшчы. Потым прыйшла чарга ГДР, насельніцтва якой востра перажывала раскол Германіі. 9 лістапада адбылася кульмінацыя так званай «кастрычніцкай» рэвалюцыі – разбурэнне і поўная ліквідацыя «Берлінскай сцяны» як сімвала падзелу Германіі. У лістападзе

1989 г. адбылася «аксамітная», або «пяшчотная», рэвалюцыя ў Чэхаславакіі. Чэхаславацкая федэрацыя з 1 студзеня 1993 г. перастала існаваць, яна ўступіла месца Чэшскай і Славацкай Рэспублікам. Крывавы характар набылі падзеі ў Румыніі, якая з'яўлялася «востравам таталітарызму». Народнае паўстанне ў снежні 1990 г. закончылася арыштам і расстрэлам Н. Чаўшэску.

У СССР назіралася падзенне аўтарытэту і ўплыву саюзнага кіраўніцтва, пастановы і рашэнні якога ўсё часцей ігнараваліся ўрадамі саюзных рэспублік. Пагаршэнне эканамічнага становішча і дэстабілізацыя палітычнай сістэмы СССР у спалучэнні з сур'ёзнымі памылкамі і пралікамі КПСС у час перабудовы паскорылі цэнтрабежныя тэндэнцыі. У канцы 1980-х гг. шэраг рэспублік – Латвія, Літва, Эстонія – адкрыта паставілі пытанне аб выхадзе з Саюза. Абвастрыліся адносіны не толькі на агульнасаюзным, але і на міжрэспубліканскім узроўні і нават унутры асобных рэспублік. Напрыклад, паміж Азербайджанам і Арменіяй сутычкі перараслі ў буйнамаштабныя баявыя дзеянні.

На парадак дня ставілася падрыхтоўка новага саюзнага дагавора. Аднак спадзяванні выправіць становішча не спраўдзіліся: недавер да цэнтра і супярэчнасці паміж асобнымі рэспублікамі нарасталі. Асабліва адчувала гэта Расія, якая была ядром Саюза, яе абвінавачвалі ў імперскіх імкненнях. Ва ўмовах супярэчнасцей, якія нарасталі, расійскае кіраўніцтва пайшло на неардынарны крок: 12 чэрвеня 1990 г. быў абвешчаны дзяржаўны суверэнітэт Расійскай Федэрацыі. Крыху пазней, 16 ліпеня, аб сваім суверэнітэце заявіла Украіна. Атрымалася так, што пасля гэтага толькі Беларусь юрыдычна яшчэ прытрымлівалася норм саюзнага дагавора.

Пытанне пра суверэнітэт Беларусі неаднаразова ўздымалася прадстаўнікамі розных колаў і грамадскіх аб'яднанняў. Яно было вырашана 27 ліпеня 1990 г. У гэты дзень Вярхоўны Савет БССР урачыста прыняў Дэкларацыю аб дзяржаўным суверэнітэце Беларускай ССР. Як адзначалася ў артыкуле 1 дакумента, Беларусь – «суверэнная дзяржава, якая ўсталявана на аснове ажыццяўлення беларускай нацыяй яе неад'емнага права на самавызначэнне, дзяржаўнасці беларускай мовы, вяршэнства народа ў вызначэнні свайго лёсу». Вышэйшай мэтай суверэнітэту прызнавалася забеспячэнне свабоднага развіцця і дабрабыту грамадзян рэспублікі. Носьбітам суверэнітэту краіны і адзінай крыніцай дзяржаўнай улады абвяшчаўся беларускі народ.

У адпаведнасці са зместам Дэкларацыі, з дня яе прыняцця на тэрыторыі рэспублікі абвешчалася вяршэнства Канстытуцыі і законаў Беларускай ССР, паўната ўлады рэспубліканскіх дзяржаўных органаў, самастойнасць і незалежнасць у міжнародных зносінах. Па-сутнасці, гэта азначала спыненне дзейнасці на Беларусі саюзных законаў.

У сувязі з узнікненнем «параду суверэнітэтаў» паўстала пытанне пра само існаванне СССР, вырашэнне якога ажыццяўлялася метадам пошуку і памылак. М. Гарбачоў настаяў на правядзенні ў сакавіку 1991 г. рэферэндуму па праблеме захавання СССР. Аднак пытанне для рэферэндуму было пастаўлена так, што будучае Саюза магло быць толькі ў форме федэрацыі, да таго ж сацыялістычнай. Афіцыйна ў рэферэндуме прынялі ўдзел 9 рэспублік (за выключэннем Літвы, Латвіі, Эстоніі, Грузіі, Арменіі, Малдовы). Усяго са 196 млн дарослых жыхароў СССР галасавалі 111,3 млн, з якіх 57% выказалася за захаванне СССР. У канцы красавіка ў падмаскоўнай рэзідэнцыі Нова-Агарова было падпісана пагадненне Прэзідэнта СССР і вышэйшых асоб дзевяці рэспублік (9 + 1) аб заключэнні новага саюзнага дагавора.

Падзеі, якія адбыліся ў Маскве з 18 па 21 жніўня 1991 г. паскорылі распад СССР. Падчас адпачынку Прэзідэнта СССР у Крыме група вышэйшых дзяржаўных асоб (Г. Янаеў – віцэ-прэзідэнт СССР, В. Паўлаў – прэм'ер-міністр СССР, Б. Пуга – міністр унутраных спраў СССР, В. Кручкоў – старшыня КДБ СССР і інш.) стварылі Дзяржаўны камітэт па надзвычайнаму становішчу, абвясцілі пра хваробу М. Гарбачова і пераход усёй улады ў свае рукі. Партыйнае кіраўніцтва спрабавала з дапамогай войскаў і КДБ падавіць дэмакратычныя рухі і аднавіць таталітарны рэжым у СССР.

У Мінску група з 25 дэпутатаў (большасць з апазіцыі) прапанавала склікаць 5-ю нечарговую сесію Вярхоўнага Савета БССР. 25 жніўня на ёй быў прыняты Закон «Аб наданні статусу канстытуцыйнага закона Дэкларацыі Вярхоўнага Савета Беларускай ССР «Аб дзяржаўным суверэнітэце БССР» і пастанова «Аб забеспячэнні палітычнай і эканамічнай самастойнасці Беларускай ССР». Ва ўласнасць Беларусі перайшла агульнасаюзная маёмасць. Таксама пачаўся працэс дэпартызацыі, а дзейнасць КПСС-КПБ перапынялася. На пасяджэнні Вярхоўнага Савета Прэм'ер-міністр Беларусі В. Кебіч заявіў, што прыпыняе членства ў КПСС разам з усім Кабінетам Міністраў.

З 17 па 19 верасня адбылася 6-я нечарговая сесія Вярхоўнага Савета, на якой разглядаўся Закон «Аб назве БССР». Дэпутаты прынялі

рашэнне перайменаваць БССР у Рэспубліку Беларусь, а ў скарачаных назвах – «Беларусь». У той жа дзень зацвердзілі законы «Аб Дзяржаўным сцягу Рэспублікі Беларусь», «Аб Дзяржаўным гербе Рэспублікі Беларусь». Старшынёй Вярхоўнага Савета на альтэрнатыўнай аснове быў выбраны прафесар фізікі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта С. Шушкевіч.

8 снежня 1991 г. у Белавежскай пушчы, у рэзідэнцыі «Віскулі» (пад Брэстам) кіраўнікі Беларусі (С. Шушкевіч), Расійскай Федэрацыі (Б. Ельцын), Украіны (Л. Краўчук) падпісалі Пагадненні аб скасаванні саюзнага дагавора пра ўтварэнне СССР ад 1922 г. і пра стварэнне Садружнасці незалежных дзяржаў (СНД). У ім абвешчалася, што СССР як суб'ект міжнароднага права спыніў сваё існаванне. Тры дзяржавы аб'ядналіся ў СНД і запрасілі ўступаць у Садружнасць новыя дзяржавы былога СССР.

25 снежня 1991 г. М. Гарбачоў аб'явіў пра складанне паўнамоцтваў Прэзідэнта СССР і спыненне выканання функцыі Вярхоўнага Галоўнакамандуючага. У той жа вечар з вежы Вялікага Крамлёўскага палаца быў спушчаны сцяг СССР і ўзняты адноўлены сцяг Расіі.

2. Фармаванне палітычнай сістэмы Беларусі. Канстытуцыйны працэс і прыняцце Канстытуцыі 1994 г. Грамадска-палітычнае жыццё ў Беларусі ў канцы XX– пачатку XXI ст. Працэс станаўлення суверэннай беларускай дзяржавы паскорыўся пасля падаўлення жніўнянскага путчу 1991 г. у Маскве. Функцыі, якія раней належалі Палітбюро ЦК КПСС у Маскве, перайшлі да Вярхоўнага Савета РСФСР. Як і ў Расіі, на Беларусі дзейнасць кампартыі была забаронена, а ўся ўлада фактычна перайшла да Вярхоўнага Савета і ўрада БССР. Усе арганізацыі, установы і прамысловыя прадпрыемствы, якія размяшчаліся ў рэспубліцы і знаходзіліся ў саюзным падпарадкаванні, былі аб'яўлены маёмасцю Беларусі. Пачаўся працэс фармавання ўласных органаў кіравання, інстытутаў і атрыбутаў незалежнай дзяржавы.

Моцныя змяненні зазнала сістэма органаў дзяржаўнай улады і кіравання. У жніўні 1991 г. саюзна-рэспубліканскае Міністэрства ўнутраных спраў БССР стала рэспубліканскім Міністэрствам унутраных спраў. КДБ БССР таксама стаў рэспубліканскім ведамствам і перайшоў у падпарадкаванне Вярхоўнага Савета БССР. На пачатку 1992 г. распачало сваю дзейнасць Галоўнае ўпраўленне пагранічных войскаў пры Савеце Міністраў Рэспублікі Беларусь. За кароткі тэрмін Упраў-

ленне стварыла новыя пагранатрады і правяло работу па ўмацаванні пагранзастаў, а на мяжы з Літвой і Латвіяй яны былі створаны нанова. У верасні 1991 г. Вярхоўным Саветам была прынята пастанова «Аб мытнай службе Рэспублікі Беларусь», быў створаны Дзяржаўны мытны камітэт Рэспублікі Беларусь.

Як вядома, адным з найважнейшых інстытутаў незалежнай дзяржавы з'яўляецца ўласнае войска – гарант яе бяспекі і самастойнасці. 20 верасня 1991 г. Вярхоўны Савет прыняў пастанову «Аб стварэнні Узброеных Сіл Рэспублікі Беларусь». У сакавіку 1992 г. пачало дзейнічаць Міністэрства абароны. У яго падначаленне перайшлі ўсе часці і падраздзяленні Беларускай ваеннай акругі, якія не ўваходзілі ў склад стратэгічных сіл СНД. Ваенная дактрына, якая была распрацавана ў 1992 г., дэкларавала імкненне Беларусі стаць бяз'ядзернай дзяржавай. Прадугледжвалася скарачэнне 130-тысячнай арміі прыкладна ўдвая.

Новую ролю стала адыгрываць Міністэрства замежных спраў Беларусі, ранейшае існаванне якога было хутчэй фармальнасцю, чым неабходнасцю. Яно распачала працу па ўстанаўленні дыпламатычных адносін з іншымі краінамі свету.

Важнай праявай суверэнітэту беларускай дзяржавы стала фарманне ўласнай грашовай сістэмы. У 1992 г. ў абарачэнне былі ўведзены разліковыя білеты Нацыянальнага банка Беларусі, якія ў народзе назвалі «зайцамі» (на іх былі размешчаны малюнкi жывёльнага свету Беларусі). Першапачаткова яны мелі паралельнае хаджэнне з грашыма старога, яшчэ савецкага ўзору, а з 1995 г. сталі адзіным плацёжным сродкам на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь.

На працягу 1992–1994 гг. Вярхоўны Савет стаў арэнай жорсткай фракцыйнай палітычнай барацьбы па пытаннях эканамічнага жыцця, вызначэння палітычнага ладу дзяржавы, будучага дагавора з Расіяй.

Новы статус беларускай дзяржавы, а таксама яе палітычны лад, складванні якога адбывалася на пачатку 90-х гг., патрабавалі афармлення і заканадаўчага замацавання ў Канстытуцыі, падрыхтоўку якой даручылі Канстытуцыйнай камісіі. У Вярхоўным Савеце разгарэўся канфлікт паміж апазіцыяй, якую прадстаўлялі пераважна дэпутаты ад БНФ, і большасцю парламентарыяў, што падтрымлівалі прэм'ер-міністра В. Кебіча па пытанні аб прэзідэнцтве. Апазіцыя імкнулася зменшыць значэнне пасады Кіраўніка дзяржавы. На яе думку, палітычная традыцыя Беларусі патрабавала парламенцкага кіравання. Апазіцыя прапанавала, каб Прэзідэнт абіраўся Вярхоўным Саветам.

Лекцыя 8

Праўрадавая большасць імкнулася да рэдакцыі Канстытуцыі, дзе будучы прэзідэнт надзяляўся б правамі поўнага кантролю за выканаўчай уладай. Урад В. Кебіча і дэпутацкія групы, якія яго падтрымлівалі, атрымалі перавагу ў палітычнай барацьбе. У студзені 1994 г. дэпутаты адклікалі С. Шушкевіча з пасады Старшыні Вярхоўнага Савета. На гэту пасаду быў абраны адстаўны генерал міліцыі М. Грыб, на чале якога падрыхтоўка новай Канстытуцыі была хутка завершана.

15 сакавіка 1994 г. Вярхоўны Савет Рэспублікі Беларусь прыняў новую Канстытуцыю – Асноўны закон Рэспублікі Беларусь. Паводле Канстытуцыі, Беларусь абвешчалася ўнітарнай дэмакратычнай сацыяльнай дзяржавай, якая валодае вяршэнствам і паўнатай улады на сваёй тэрыторыі. У Рэспубліцы ўводзілася пасада Прэзідэнта. Ні парламент, ні Прэзідэнт не надзяляліся рашучай перавагай ва ўладных паўнамоцтвах.

Выбары Прэзідэнта былі прызначаны на 10 чэрвеня 1994 г. Кандыдатамі на пасаду Прэзідэнта былі вылучаны 6 чалавек: А. Дубко, В. Кебіч, А. Лукашэнка, В. Новікаў, З. Пазняк, С. Шушкевіч. Шырокую падтрымку сярод грамадзян знайшла перадвыбарная праграма А. Лукашэнкі. У ёй акцэнт рабіўся на сацыяльную справядлівасць, навядзенне парадку, барацьбу з карупцыяй, павышэнне жыццёвага ўзроўню насельніцтва, збліжэнне з Расіяй. Важным фактарам поспеху А. Лукашэнкі сталі яго здольнасці як умелага аратара.

Пераможцамі першага тура выбараў сталі А. Лукашэнка, які набраў 45% галасоў, і В. Кебіч, якога падтрымалі толькі 17,4% выбаршчыкаў. 10 ліпеня, у другім туры выбараў 80% выбаршчыкаў першым Прэзідэнтам Беларусі абралі А. Лукашэнку.

З мэтай забеспячэння эфектыўнасці дзяржаўнай палітыкі першы Прэзідэнт правёў рэфармаванне сістэмы выканаўчай улады. У пачатку 1995 г. была створана падпарадкаваная Прэзідэнту так званая «вертыкаль» – строга цэнтралізаваная сістэма дзяржаўнага кіравання, якая ўключала выканаўчыя і распарадчыя органы як у цэнтры, так і на месцах. Між тым у грамадстве працягваліся палітычныя рознагалосці і барацьба. Важным этапам барацьбы паміж урадавымі коламі і апазіцыяй сталі парламенцкія выбары, прызначаныя на 14 мая 1995 г. Для ўдзелу ў выбарах апазіцыйныя партыі БНФ, БСДГ, АДПБ арганізавалі перадвыбарны блок, аднак перамагчы на выбарах не здолелі.

У адзін дзень з парламенцкімі выбарамі Прэзідэнт ініцыяваў правядзенне рэспубліканскага рэфэрэндуму. Па ўсіх чатырох пытаннях: наданне рускай мове роўнага статусу з беларускай; увядзенне новых

Дзяржаўнага сцяга Рэспублікі Беларусь і Дзяржаўнага герба Рэспублікі Беларусь; адабрэнне дзеянняў Прэзідэнта, накіраваных на эканамічную інтэграцыю з Расійскай Федэрацыяй; магчымасць датэрміновага спынення паўнамоцтваў Вярхоўнага Савета ў выпадках сістэматычнага або грубага парушэння Канстытуцыі Прэзідэнт атрымаў падтрымку грамадзян.

У чэрвені 1996 г. Прэзідэнт унёс у Вярхоўны Савет прапанову аб рэферэндуме па пытаннях, якія датычыліся ў тым ліку і артыкулаў, замацаваных у Канстытуцыі: аб перанясенні нацыянальнага свята Дня Незалежнасці з 27 ліпеня (Дзень абвяшчэння суверэнітэту ў 1990 г.) на 3 ліпеня (Дзень вызвалення Мінска Чырвонай Арміяй у 1944 г.), свабодным абароце зямлі, адмене смяротнага пакарання і інш.

Ва ўмовах абвостранай канфрантацыі ў грамадстве, спроб апазіцыі сарваць рэферэндум, а таксама няўдалай спробы правесці Вярхоўным Саветам працэдуру адхілення Прэзідэнта ад улады, 24 лістапада 1996 г. адбыўся другі рэспубліканскі рэферэндум. З 7,4 млн чалавек, якія мелі права ў ім удзельнічаць, прагаласавалі каля 6,2 млн чалавек. За прыняцце Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь 1994 г. са змяненнямі і дапаўненнямі (новая рэдакцыя Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь) прагаласавалі каля 5,2 млн чалавек, ці 70,45% грамадзян, унесеныя у спісы для галасавання.

У адпаведнасці са зменамі і дапаўненнямі, унесенымі ў Канстытуцыю 24 лістапада 1996 г., Беларусь ператваралася ў прэзідэнцкую рэспубліку з вельмі шырокімі паўнамоцтвамі кіраўніка дзяржавы. Прэзідэнт з'яўляецца гарантам Канстытуцыі, правоў і свабод чалавека і грамадзяніна. Выканаўчую ўладу ўзначальвае Прэм'ер-міністр Урада. Замест аднапалатнага Вярхоўнага Савета з 260 дэпутатамі быў сфармаваны двухпалатны парламент – Нацыянальны сход, які стаў складацца з Палаты прадстаўнікоў (110 дэпутатаў: выбіраюцца насельніцтвам) і Савета Рэспублікі (па 8 чалавек выбіраюцца ад кожнай вобласці і г. Мінска, і 8 чалавек прызначаюцца Прэзідэнтам).

3. Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі ў канцы ХХ– пачатку ХХІ ст. Станаўленне і рэалізацыя беларускай мадэлі сацыяльна арыентаванай эканомікі. Незалежная Беларусь пачынала самастойнае жыццё ва ўмовах распаду сістэмы, якая трымалася на адміністрацыйна-камандных метадах кіравання. Як і іншыя былыя савецкія

Лекцыя 8

рэспублікі, яна абрала курс пераходу да рынковых адносін. Аб гэтым было заяўлена ў кастрычніку 1990 г., калі Вярхоўны Савет зацвердзіў урадавую праграму пераходу да рыначнай эканомікі. Агульнасаюзны крызіс і развал СССР яшчэ больш абвастралі эканамічнае становішча на Беларусі. З боку былых саюзных партнёраў рэзка скараціліся пастаўкі разнастайнай прадукцыі, якая была неабходна для беларускай прамысловасці, нарасталі інфляцыя, узнік таварны голад на спажывецкім рынку, сталі зніжацца паказчыкі развіцця прамысловасці і сельскай гаспадаркі.

Праграма пераходу да рынку прадугледжвала ў першую чаргу стварэнне на Беларусі прыватнага сектара эканомікі. У верасні 1991 г. Савет Міністраў прыняў адпаведную пастанову, якая дазволіла прыватызацыю дзяржаўнай уласнасці. Да канца 1992 г. ва ўласнасць працоўных калектываў і асобных уладальнікаў перайшло 190 прадпрыемстваў. Замацаванню новых форм уласнасці садзейнічаў закон 1993 г. «Аб раздзяржаўленні і прыватызацыі дзяржаўнай уласнасці ў Рэспубліцы Беларусь», на аснове якога была распрацавана Дзяржаўная праграма раздзяржаўлення і прыватызацыі. Яе ажыццяўленне было разлічана на пяць гадоў.

Пэўныя змены адбыліся ў сельскагаспадарчай сферы. Сяляне атрымалі права выбару форм гаспадарання і ўласнасці, у выніку чаго паскорыўся працэс утварэння фермерскіх гаспадарак. За 1992–1995 гг. іх колькасць вырасла да 3 тыс.

З абраннем першага Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь быў зроблены паварот да ўзмацнення ролі дзяржавы ў эканамічных працэсах. 2 верасня 1995 г. А. Р. Лукашэнка публічна абвясціў пра вызначэнне новага эканамічнага курсу, прадугледжваў дзяржаўнае рэгуляванне эканомікі, узмацненне кантролю за прыватызацыяй. Важнае месца адводзілася паглыбленню эканамічнай інтэграцыі паміж дзяржавамі СНД. У хуткім часе былі распрацаваны «Асноўныя напрамкі сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 1996–2000 гг.». Іх рэалізацыя забяспечыла з 1996 г. штогадовы прырост унутранага валавога прадукту (УВП), які з'яўляецца адным з асноўных паказчыкаў развіцця эканомікі. Павялічыўся аб'ём вытворчасці прамысловай прадукцыі і спажывецкіх тавараў. Шэрагу прадпрыемстваў удалося пераадолець цяжкасці першай паловы 90-х гг. Сталі эфектыўна працаваць у новых умовах вытворчыя аб'яднанні «Мінскі трактарны завод», «Атлант», «Гарызонт» і інш. У цэлым па краіне павялічыўся рост рэаль-

ных даходаў насельніцтва, удалося не дапусціць рэзкага росту беспрацоўя, была захавана сацыяльная стабільнасць, адноўлена сістэма кіравання эканомікай.

Разам з тым эканамічнае развіццё ў гэты перыяд адбывалася нераўнамерна, скачкападобна. З 1995 г. замарудзіліся тэмпы прыватызацыі, узмацнілася дзяржаўнае рэгуляванне прыватнага прадпрыемства. Паводле шэрагу важнейшых паказчыкаў дасягнуць узроўню 1990 г. так і не ўдалося. Вызначаныя прыярытэты развіцця эканомікі не былі рэалізаваны ў поўнай меры. Адбывалася дэвальвацыя беларускага рубля, панізіўся ўзровень рэнтабельнасці, павялічылася доля стратных прадпрыемстваў. Сацыяльна-эканамічная сітуацыя абвастралася сыравіннай залежнасцю ад былога адзінага народна-гаспадарчага комплексу СССР, арыентацыяй беларускай эканомікі на былы саюзны рынак, наступствамі Чарнобыля, а таксама састарэлымі тэхналогіямі.

У такіх умовах асобае значэнне набывае развіццё міжнародных эканамічных сувязей. Беларусь у 90-я гг. гандлявала са 132 краінамі свету. Галоўнымі партнёрамі былі Расійская Федэрацыя і Украіна. Пры гэтым адмоўнае сальда тавараабароту (імпарт у Рэспубліку пераважаў над экспартам) існавала ў адносінах з 57 краінамі, сярод якіх найперш з Расіяй (1253,8 млн даляраў ЗША). Затое з краінамі паза СНД склалася станоўчае сальда. Праўда, у складзе беларускага экспарту вельмі слаба была прадстаўлена навукаёмкая высокатэхналагічная прадукцыя – усяго каля 1%.

Быў замацаваны курс на захаванне калгасна-саўгаснай сістэмы. Пры гэтым цэнавая палітыка была не на карысць вытворцаў сельгаспрадукцыі: закупачныя цэны часта не адпавядалі рэальным затратам, у той час як на прамысловую прадукцыю для сельскай гаспадаркі (паліва, тэхніку, мінеральныя ўгнаенні, сродкі аховы раслін і інш.) яны пастаянна ўзрасталі. Замарудзіўся працэс фермерызацыі сяла, за 10 гадоў на Беларусі самаліквідаваліся больш за 2 тыс. фермерскіх гаспадарак. За гэты перыяд рэзка павялічылася колькасць стратных калгасаў і саўгасаў: у 1991 г. яны складалі 0,6% ад агульнай колькасці, а ў 2000 г. – 48,8%. Вытворчасць валавой прадукцыі сельскай гаспадаркі ўпала на 25%, павялічыўся харчовы імпарт.

Такім чынам, у сацыяльна-эканамічным развіцці Беларусі 1991–2001 гг. вызначыліся два этапы. Першы – 1991–1995 гг. За гэты час быў прыняты пакет законаў, якія склалі прававую базу для правядзення ў Беларусі рынкавых рэформ. Разам з тым гэта быў перыяд, на працягу

якога востра далі пра сябе знаць разрыў былых эканамічных сувязей, праблема выбару шляху пераходу да рынку, адсутнасць вопыту ў рэалізацыі вызначаных праграм, пагаршэнне якасці жыцця значнай часткі насельніцтва. Кіруючая роля дзяржавы ў эканоміцы слабела.

Другі перыяд пачаўся з 1995 г. Былі зроблены крокі па пераадоленні абвальнага росту цэн, стабілізацыі беларускага рубля, пашырэнні міжнародных эканамічных сувязей. Узмацненне ролі дзяржавы абумовіла пэўны ўздым у беларускай эканоміцы. Аднак істотнага паляпшэння эканамічнай сітуацыі пакуль не адбылося.

4. Суверэнная Рэспубліка Беларусь ва ўмовах глабалізацыі. Адукацыя, навука, культура і рэлігійнае жыццё ў Рэспубліцы Беларусь. Пераход ад фармальна-дэкларатыўнага ўдзелу Беларусі ў ажыццяўленні знешнепалітычнага курсу СССР да нацыянальна арыентаванай знешняй палітыкі пачаўся з абвяшчэння дзяржаўнага суверэнітэту ў ліпені 1990 г. і быў завершаны ў снежні 1991 г. дэнансацыяй саюзнага дагавора 1922 г. Станаўленне Беларусі як суб'екта міжнароднай супольнасці адбывалася ва ўмовах геапалітычных змен: былыя савецкія рэспублікі сталі самастойнымі дзяржавамі, ліквідаваліся аўтарытарныя рэжымы ў Еўропе, спынілі існаванне Арганізацыя Варшаўскага Дагавора і Савет Эканамічнай Узаемадапамогі, скончылася «халодная вайна».

У лютым 1992 г. Беларусь падпісала Хельсінскі Заключны акт нарады па бяспецы і супрацоўніцтву ў Еўропе 1975 г., далучылася да шэрагу іншых міжнародных пагадненняў. Беларусь адмовілася ад ядзерных узбраенняў, тым самым пацвердзіла курс на бяз'ядзернасць і нейтралітэт. У 1992 г. тактычныя ядзерныя зарады былі вывезены на тэрыторыю Расіі. Праз 4 гады Беларусь зрабілася цалкам бяз'ядзернай дзяржавай. У адпаведнасці з міжнароднымі пагадненнямі з 1993 г. пачалося скарачэнне агульных узбраенняў.

Міжнародная супольнасць адгукнулася на гэта хуткім прызнаннем Рэспублікі Беларусь як суверэннай дзяржавы. На ліпень 1994 г. яе прызналі 123 краіны. Дыпламатычныя і консульскія адносіны на ўзроўні пасольстваў, генконсульстваў былі ўстаноўлены з 97 краінамі свету. У сваю чаргу, прадстаўніцтвы і пасольствы Беларусі былі адкрыты ў многіх еўрапейскіх краінах, ЗША, Канадзе, Ізраілі і інш. Сімвалічна, што Беларусь стала першай з краін СНД, якая атрымала ў Савец Еўропы статус спецыяльна запрошанага ўдзельніка.

Асаблівае значэнне надавалася замацаванню партнёрства з Расіяй. Палітычнае збліжэнне дзяржаў было пацверджана дагаворам ад 2 красавіка 1997 г. аб стварэнні Саюза Беларусі і Расіі. 8 снежня 1999 г. у Маскве А. Лукашэнка і Б. Ельцын падпісалі Дагавор аб стварэнні Саюзнай дзяржавы Беларусі і Расіі. У адпаведнасці з дагаворам былі створаны Вышэйшы дзяржаўны Савет і Савет Міністраў Саюзнай дзяржавы, устаноўлены агульны бюджэт і інш.

Разам з тым Беларусь праводзіла шматвектарную знешнюю палітыку. У кастрычніку 2002 г. Рэспубліка Беларусь падтрымлівала дыпламатычныя адносіны са 153 краінамі (на кастрычнік 2002). У 45 краінах яна мела 51 дыпламатычнае прадстаўніцтва; у тым ліку 42 пасольствы, 7 генеральных консульстваў і 2 пастаянных прадстаўніцтвы пры міжнародных арганізацыях.

На працягу 90-х гг. былі зроблены захады па ўдасканаленні нацыянальнай сістэмы адукацыі. З 1998 г. пачалася рэформа 4,5 тыс. агульнаадукацыйных школ. Яе асноўнымі рысамі сталі: дэмакратызацыя сістэмы адукацыі, арыентацыя яе на агульначалавечыя каштоўнасці, стварэнне ўмоў для гарманічнага развіцця асобы, павышэнне якасці і эфектыўнасці адукацыі. Пачаўся пераход школ на 12-гадовае навучанне, у т. л. абавязковае 10-гадовае. Узніклі новыя формы навучальных устаноў, з'явілася больш за 120 гімназій, ліцэяў, каледжаў.

У 90-я гг. пашырылася сетка вышэйшых навучальных устаноў. Сістэма дзяржаўнай вышэйшай адукацыі Беларусі аб'яднала 44 універсітэты, акадэміі. Побач з імі ўзніклі 20 недзяржаўных навучальных устаноў з платным навучаннем. Выпрабаванне часам з іх вытрымалі толькі 12, аднак альтэрнатыўнасць форм ВНУ стала фактам. За дзесяцігоддзе колькасць студэнтаў узрасла са 190 тыс. да 300 тыс. чалавек. У 2001 г. студэнтам стаў кожны другі выпускнік сярэдняй школы.

У 1990-я гг. складаныя працэсы адбываліся ў навуковай сферы. Тэмпы развіцця навуковага патэнцыялу знізіліся. Колькасць супрацоўнікаў, занятых у навуцы, паменшылася ў два разы, а фінансаванне з дзяржбюджэту – у 4 разы. Аднак і ў гэтых умовах у структуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі з'явіліся новыя навуковыя ўстановы: інстытуты праблем выкарыстання прыродных рэсурсаў і экалогіі, радыёбіялогіі, сацыялогіі, малекулярнай і атамнай фізікі, прыкладной оптыкі і тэхналогіі металаў і інш. У 1993 г. Інстытут ядзернай энергетыкі пераўтвораны ў Акадэмічны навукова-тэхнічны комплекс «Сосны», у склад якога ўвайшлі Інстытут праблем энергетыкі,

Інстытут радыяцыйных фізіка-хімічных праблем і Інстытут радыё-экалагічных праблем.

У 90-я гг. скарбніца беларускай культуры папоўнілася значнымі творамі літаратуры, мастацтва. Гучны рэзананс у культурным жыцці атрымала пастаноўка ў 1995 г. балета «Страсці» («Рагнеда») А. Мдзівані і В. Елізар’ева. Аўтары пастаноўкі атрымалі Дзяржаўную прэмію Рэспублікі Беларусь (1996) і прэмію Міжнароднай асацыяцыі танца пад эгідай ЮНЕСКА (1996). Рэпертуар Нацыянальнага акадэмічнага тэатра оперы і балета Рэспублікі Беларусь узбагацілі оперы «Князь Наваградскі», «Майстар і Маргарыта», «Візіт дамы» і інш. Да мастацкага асэнсавання рэальных гістарычных падзей былі скіраваны сучасныя пастаноўкі Нацыянальнага акадэмічнага тэатра імя Я. Купалы «Князь Вітаўт», «Звон – не малітва», «Страсці па Аўдзею», «Тутэйшыя» і інш.

Традыцыйным стала правядзенне музычных фестываляў «Музычнае Палессе», «Музы Нясвіжа», Міжнародны фестываль арганнай музыкі ў Полацку, «Мінская вясна», «Беларуская сакавіца», беларускай песні і паэзіі ў Маладзечне і інш. Асаблівай папулярнасцю карыстаецца міжнародны фестываль «Славянскі базар у Віцебску».

У беларускай літаратуры 1990-х гг. прыкметна праявіліся спробы адысці ад празмерна ідэалагізаванага мастацтва і ўзрасла цікавасць да мінулых літаратурных эпох, мадэрнізму і постмадэрнізму.

Літаратура вызначылася велізарным попытам на новыя этычныя і эстэтычныя каштоўнасці. Павышанай увагай да сацыяльнага боку рэчаіснасці, імкненнем выкрываць маральныя язвы грамадства вылучаюцца многія творы сучаснай тэматыкі. Адкрыта заяўленая грамадзянская пазіцыя, высокае гуманістычнае гучанне характэрна для шматлікіх твораў В. Быкава, Я. Брыля, П. Панчанкі, І. Пташнікава, А. Разанова, А. Дударова і інш.

У выяўленчым мастацтве выразна пашырыліся неформальныя тэндэнцыі. Адкрыліся недзяржаўныя галерэі «Арт-творчасць», «Вітанова», «Жыльбел», «Верхні горад» і інш. З’явіліся неафіцыйныя творчыя аб’яднанні. Традыцыйна высокім прафесіяналізмам вызначаецца беларуская школа графікі, у тым ліку работы В. Шаранговіча, Ю. Герасіменкі – Жызнеўскага і інш.

У маі 1993 г. быў прыняты Закон Рэспублікі Беларусь «Аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны». Помнікі культурнай спадчыны сканцэнтраваны ў 138 музеях і іх філіялах – гістарычных, краязнаў-

Суверэнная Рэспубліка Беларусь ва ўмовах глабалізацыі

чых, гісторыка-археалагічных, літаратурна-мемарыяльных, мастацкіх. Іх фонды папоўніліся асабістымі архівамі шматлікіх вядомых дзеячаў літаратуры і мастацтва. Прадоўжылася рэстаўрацыя гістарычнай забудовы Верхняга горада ў Мінску, Мірскага замка, які на сесіі адпаведнага камітэта ЮНЕСКА быў уключаны ў спіс сусветнай культурнай спадчыны. Пашыраны рэстаўрацыйныя работы ў Гродне, Нясвіжы, Брэсце і інш. Апошнім часам адраджаецца і актыўна развіваецца каля 40 відаў дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва, дзейнічаюць больш за 50 клубаў і дамоў рамёстваў, творчых майстэрняў народных майстроў.

Пачатак 2000-х гг. – спрыяльны час гісторыі суверэннай Рэспублікі, яе грамадства, эканомікі і культуры.

ЗМЕСТ

УВОДЗІНЫ	3
Лекцыя 1. УВОДЗІНЫ Ё ДЫСЦЫПЛІНУ. МЕТАДАЛАГІЧНЫЯ АСНОВЫ, ПРЫНЦЫПЫ І МЕТАДЫ ВЫВУЧЭННЯ ГІСТОРЫІ	5
Лекцыя 2. ФАРМАВАННЕ БЕЛАРУСКАГА ЭТНАСУ (VI– ПАЧАТАК XX СТ.)	14
Лекцыя 3. ДЗЯРЖАЎНЫЯ ЁТВАРЭННІ НА БЕЛАРУСКІХ ЗЕМЛЯХ У IX–XVIII СТСТ.	24
Лекцыя 4. СТАНОВІШЧА БЕЛАРУСКІХ ЗЯМЕЛЬ У СКЛАДЗЕ РАСІЙСКАЙ ДЗЯРЖАВЫ (КАНЕЦ XVIII– ДРУГАЯ ПАЛОВА XIX СТ.)	47
Лекцыя 5. СТАНОВІШЧА БЕЛАРУСКІХ ЗЯМЕЛЬ У СКЛАДЗЕ РАСІЙСКАЙ ДЗЯРЖАВЫ (КАНЕЦ XIX СТ. – КАСТРЫЧНІК 1917 Г.)	55
Лекцыя 6. ФАРМАВАННЕ І ЁМАЦАВАННЕ САВЕЦКАЙ ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНАЙ СІСТЭМЫ Ё БЕЛАРУСІ (КАСТРЫЧНІК 1917– ЧЭРВЕНЬ 1941 ГГ.)	65
Лекцыя 7. САВЕЦКАЯ БЕЛАРУСЬ: ДАСЯГНЕННІ І ПРАБЛЕМЫ СТВАРАЛЬНАЙ ПРАЦЫ НАРОДА (1945–1991 ГГ.)	82
Лекцыя 8. СУВЕРЭННАЯ РЭСПУБЛІКА БЕЛАРУСЬ ВА ЁМОВАХ ГЛАБАЛІЗАЦЫІ	95

Вучэбнае выданне

Райчонак Аляксандр Аляксандравіч
Сяменчык Мікалай Яфімавіч

ГІСТОРЫЯ

АБАВЯЗКОВЫ МОДУЛЬ

Рэдактар *Я. І. Гоман*
Камп'ютарная вёрстка *С. С. Бяляўская*
Карэктар *Я. І. Гоман*

Выдавец:
УА «Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца,
вытворцы, распаўсюдніка друкаваных выданняў
№ 1/227 ад 20.03.2014.
Вул. Свядлова, 13а, 220006, г. Мінск.